

SAYFULLO TURSUNOV
BOBONAZAR MURTAZOYEV

MILLIY MA'NAVIYAT VA BARKAMOL AVLOD TARBIYASI

TOSHKENT – «O'ZBEKISTON» – 2013

84.6(59) - №846447

УДК: 37.017.92(575.1)

ББК 87.60(50')

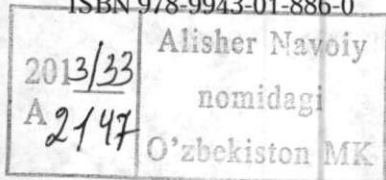
T 91

Taqrizchilar: **J.OMONTURDIYEV**, filologiya fanlari
nomzodi, professor;
T.PARDAYEV, tarix fanlari nomzodi,
dotsent.

Ushbu risolada ajdodlardan meros qolgan milliy qadriyatlarimiz, o'tmish an'analарimiz bag'rida yo'g'rilgan boy ma'naviyatimizga xos odob-axloq va ularga oid hikmatlar durdonasi, shu durdonalarning ijtimoiy-ma'naviy ildizlari, ularning hayotiy negizlari to'g'risida fikr yuritiladi. Mustaqil yurt tarixi, ko'hna zaminda ajdodlarimiz yaratib qoldirgan moddiy-ma'naviy merosni tiklash, o'rganish va yanada kengroq targ'ib etish asosida barkamol avlodga munosib tarbiya hikmatlarini singdirish g'oyasi mujassam etilishiga harakat qilinadi.

HD 40853
28

ISBN 978-9943-01-886-0

© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2013

KIRISH

O'zbekistonda mustaqillik yillari moddiy-ma'naviy madaniyatni tiklash va o'rganish bo'yicha muhim ahamiyatga ega ishlar qilinib, millatlararo munosabatlarni mustahkamlash, tinchlik va osoyishtalikni saqlash, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida ulkan yutuqlarga erishilmoqda. Eng muhimi, bu yutuqlarga erishishda sharqona odob-axloq sohasidagi ma'naviy boyliklar, ushbu masalada amaliy ishlarni amalga oshirgan buyuk mutafakkirlarimizning ibratli hikmatlari, pand-nasihatlari, o'git-ibratlari katta ahamiyat kasb etmoqda.

Milliy ma'naviyatimizda hikmatlar durdonasiga xos odob-axloq ibratlari asrlar osha xalq ma'naviyatida mustahkamlanib, har bir inson, oila, mahalla, qishloq, shahar va davlatlar taqdirini hal qilishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Xalq hikmatlari inson ongi yaralgandan buyon, inson shuuri tadrijan rivoj topib, takomillashib, bir-birini to'ldirib, ijtimoiy turmush tarzidagi voqea-hodisalarni kuzatib, undan xulosa chiqarib, yangi avlod taqdiriga foydali bo'lgan hayot tajribalarini turmushga tatbiq etish jarayoni mukammallashib bordi. Mustaqillik tufayli xalqimizning ma'naviy madaniyati tiklandi, o'tmish ajdodlarimizning hikmatlarini o'rganish, undan xulosalar chiqarish, oila, farzand, mahalla, yurt tinchligi uchun hushyor, ogoh bo'lish, bir noaniq yoki o'ylamay ishlatilgan birgina so'z kishilar o'rtasida tushunmovchiliklar keltirib chiqarishi mumkinligini his etish hamda buning oldini olishda hikmatlarning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini unutmasligimiz zarur. Ushbu masalada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganidek, «Endilikda milliy madaniyatni, uning ruhiy va ma'naviy qadriyatlarini tiklash bizning eng asosiy mafkuraviy vazifalarimizdan biri sifatida oldingi o'ringa chiqishi kerak», degan fikrlari alohida ahamiyatga egadir.

Ushbu kitobda sharqona odob-axloqqa oid milliy-ma'naviy hayot, uning jamiyat, davlat, xalq va oila oldidagi vazifasi haqida ajdodlar tomonidan aytilgan ibratli hikmatlarni, o'g'itlarni, pand-nasihatlarni batafsilroq izohlashga harakat qilingan. Shuningdek, xalqimizning Vatanga munosabati, oila boshqarishga oid madaniyati hamda bozor odobi bilan bog'liq hikmatlar durdonasi jamlanganki, undan har bir inson o'z tafakkuri, shuurini boyitib olishi mumkin. Milliy ma'naviyatimizda hikmatlar durdonasiga xos odob-axloq bilan bog'liq allomalar hayoti, ijodi, ilmiy-ommabop asarlari hamda fikr-mulohazalaridan o'rinli foydalanilib, turmush tarzi, ijtimoiy hayotning hamma sohalari uchun ibratli bo'lgan hikmatlar jamlangandir.

Kitobda dunyo ilm ahlining ibratli fikr-mulohazalari, Qur'oni karim oyatlari, suralari va Muhammad s.a.v. hadislaridan ham unumli istifoda etildi. Milliy ma'naviyatimizda hikmatlar durdonasi asosida odob-axloqqa oid fikrlarni yoritish jarayonida insonga xos nafs, boylik, kambag'allik, xudbinlik, manmanlik, qarzdorlik, sudxo'rlik va dushmanlikni keltirib chiqaradigan illatlar, ularning jirkanch oqibatlarini hamda bartaraf etish yo'llarini odob-axloq bilan hal qilish mumkinligiga oid ibratli hikmatlar tahlil qilingan. Kitobni qimmatli manbalar bilan boyitishda, yanada mazmunli va o'qimishli qilishda, kitobxonlar talab-ehtiyojlariga mos keltirish uchun dunyo xalqlarining ibratli hikmatlaridan, allomalar, olimlar va donishmandlarning sharqona odob-axloqqa oid o'g'itlari, ibratli hayot tarzi hamda xalqimiz hayot tajribasidan kelib chiqib yaratilgan maqollar hamda hikmatli so'zlardan keng miqyosda foydalanildi.

MA'NAVIYAT VA DUNYOQARASH

Vatan ostonadan boshlanadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida milliy ma'naviyatimizda odob-axloqni o'rganish va xalqimiz ongiga singdirish tufayli yosh avlodni tarbiyalash jarayonida katta natijalarga erishildi. Jumladan, o'zbek millati millat darajasiga ko'tarilguncha ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy jarayonlarni bosib o'tib, o'ziga xos odob-axloq asosida milliy o'zligimizni anglab, milliy tuyg'ular ta'sirida avloddan-avlodga yangi hikmatlarni qoldirib, ushbu axloqiy odoblar bilan dunyoning yetuk millatlari qatoridan joy oldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan **«millatimizning juda boy va murakkab tarixi, ma'naviy-axloqiy va falsafiy dunyoqarashi, muomala munosabatlaridagi o'ziga xos xususiyatlar va betakror yondoshishlar asrlar davomida xalq ongi, tafakkuri, xulq-atvori hamda urf-odatlariga singib, millatimizning o'zini namoyon etish tarziga aylanib ketgan jihatlari o'zbek millatining asosi»**, deb tahlil etishi milliy odob-axloqimizga bergan yuksak bahodir.

Ushbu muhim ahamiyatga ega bo'lgan tafakkur fikrida o'zbek xalqining noyob odob-axloqi hayot tajribalari asosida paydo bo'lganligi, urf-odatlarimiz hayot sinovlari natijasida o'zaro muomala, mehnat, vatanparvarlik, insonparvarlik, mardlik, jasorat, qo'shnichilik aloqalari ta'sirida shakllanganligi ta'kidlanadi. Xalqimizning asrlar osha turmush tajribalari, hayot tarzi asosida rivojlanib kelgan boy ma'naviy merosi, milliy qadriyatlari, uning odob-axloqi davlat, jamiyat, rahbar, olimu-fozil, ota-ona, do'st-birodar, aka-uka, opa-singil, qo'ni-qo'shni, mahalla, mehmon, elchilar, sayyohlar va boshqalarga munosabat jarayonida takomillashib, sayqallashib, hikmatlarga aylanib borgani bor haqiqatdir. Ana shu hikmatlarni qayta o'rganish, yig'ish, to'ldirish imkoniyati mustaqillik tufayli amalga oshirildi. O'zbek xalqi ana shu hikmatlarni asr-

lar osha boyitib, avloddan-avlodga meros sifatida o'tkazib, boshqa xalqlarning ma'naviy merosini ham o'zlarining hayotiy yo'llarida foydalanib, xalqlar o'rtasidagi o'zaro do'stlik va hamkorlikni mustahkamlab keldi. Ilk ajdodlarimizdan to hozirgi davrgacha o'tgan buyuk donishmandlar umrlarini ilmu fanga bag'ishlab, jahon kezib, dunyo-dunyo kitob o'qib olamdan ketar chog'i, men hayotdan hech narsa bilmay ketmoqdaman, deganlar. Ne ajab, hayot ilmini tugal anglamoqqa nafaqat bir inson umri, balki insonlar umri yetmaydi. Xalqimiz iymon-e'tiqodga qat'iy amal qilib, yo'l yurib ketayotgan insofli odam bexosdan chuqurlikka toyib ketsa, o'rnidan turib, etak qoqib ketavermaydi. Men yiqildim, boshqalar yiqilmasin, deb chuqurni tekislab qo'yadi, hech bo'lmasa, birorta tayoqni suqib, belgi qo'yib ketadi. Bu, ey yo'lovchi, ehtiyot bo'l, bu yerda chuqur bor, ko'zingga qara, degan ishora bo'ladi. Bobolar hikmati ana o'sha tayoqdir.

Odamlar boshqalarni o'ylab bekilgan buloq ko'zini ochadilar, yangi ariqlar qaziydilar, ko'priklar quradilar, daraxt ekadilar, bog'-rog' barpo etadilar. Mendan keyin dunyoga keluvchilar tashnalik azobini ko'rmasinlar, ochlikdan, oftob tig'idan qiynalmasinlar, deya shunday qiladilar. Bobolar hikmati ana o'sha buloq, ana o'sha mevali daraxtlardir. Bir rivoyatda keltirilishicha, kunlardan bir kun Anishirvonilodil arkoni davlati bilan shahar va qishloqlarni aylanib yurganida, bir joydan o'tib ketayotganda munkaygan kekxa chol yong'oq daraxti ekayotgan emish. Bu holdan hayron qolgan shoh ot jilovini tortib, cholga savol beribdi:

Ey chol, sen ekayotgan daraxt yigirma yilda hosilga kiradi, bundan muroding nima?

Men o'zim uchun emas, kelgusi avlodlar uchun ekayapman! — deb javob beribdi. Bu gap shohga qattiq ta'sir qilibdi va vazirga cholni yuz tillo tanga bilan siylashni buyuribdi. Shunda chol:

Mana, bir zumda hosil berdi! — debdi. To'lqinlanib ketgan shoh tag'in yuz tillo tanga berishni buyuribdi. Chol ushbu holatdan to'lqinlanib:

Bir zumda ikki karra hosilga kirdi! — debdi. Shoh uchunchi bor mukofotni takrorlashni buyurmoqchi bo'lganda vazir bu ahvolda xazinaga putur yetishini eslatib, shohni to'xtatgan ekan.

Odamlar masjid va madrasa quradilar. Yo'l solib, ko'prik qiladilar, karvonsaroylar tiklaydilar. O'zlaridan keyin keluvchilar ham iymonli, ilm-ma'rifatli bo'lsinlar deb, ellar, yurtlar o'rtasida yaxshi bordi-keldilar bo'lsin deb shunday qiladilar. Bobolar hikmati ana o'sha yo'l, ko'prik va karvonsaroylardir. Hazrat Mir Alisher Navoiy Hirot shahrida Injil anhuri yoqalab o'tgan Xiyobon ko'chasi bo'ylab «Ixlosiya», «Nizomiya» «Shifoiya» madrasalari, «Xalosiya» xonaqohi va yana qator madrasa, maktab, kutubxona, imorat, do'kon, ko'prik, hammom, ariq qurilishlariga shaxsan o'zi rahnamolik qiladi. Bularning bari Alisher Navoiyning shaxsiy jamg'armasi hisobidan amalga oshiriladi.

Bobur «Boburnoma»da bir hodisani eslatadi: Navoiy muhrdorligi va amir(vazir)ligi uchun davlat g'aznasidan maosh olmas ekan, aksincha, xazina(g'azna)ga o'z hisobidan ko'p miqdorda mablag' peshkash qilib turar ekan. Hatto Alisher Navoiy mablag'i hisobidan qurdirgan madrasalarda dars beruvchi mudarrislariga maosh, tolibi ilmlarga esa oylik yordam puli ham berilib turilgan. Chunonchi, deylilik, bir mudarrisning yillik maoshi bir ming ikki yuz oltin tanga bo'lgan holda, unga qo'shimcha ravishda arpa, bug'doy va boshqa narsalar berib turilgan. Har bosqichda tolibi ilmlar soni yigirma ikkita bo'lgan va ular o'zlashtirishiga qarab uch guruhga bo'lingan, ya'ni a'lo o'qiydiganlar oltita, yaxshiga o'qiydiganlar sakkizta, o'rtacha o'qiydiganlar sakkizta. Shuningdek, ularga o'zlashtirishiga ko'ra yordam puli belgilangan, ya'ni a'lochi tolibi ilmlarga bir yilda yigirma to'rt oltin tanga, o'zlashtirishi yaxshi bo'lgan tolibi ilmlarga bir yilga o'n olti oltin tanga, o'zlashtirishi o'rta bo'lgan tolibi ilmlarga o'n ikki oltin tanga berilgan. Bundan tashqari Alisher Navoiy har yili o'z hisobidan muborak Ramazon va Qurbon hayitlari bayramlarida ikki ming miskinlar uchun turli in'omlar berib, ularning ko'nglini olib, dilini shod aylagan. Shular haqida Xondamir (1481–1535) yozadi: «Xalosiya xonaqohi «Ixlosiya» madrasasi qarshisida. U fayzli joyda har kuni mingdan ortiq zaifalar va miskinlar ziyofat qilinib, laziz taomlar bilan to'ydiriladi. Har yili muhtojlarga ikki mingga yaqin po'stin, bosma chakmon, ko'ylak, ishton, taqiya va kavush ulashiladi»¹.

¹ Xondamir G'iyosiddin bin Humomiddin. Makorimul-axloq (Yaxshi xulqlar). Forschadan M.Faxriddinov, P.Shamsiyev tarjimasi. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1967, 66-bet.

Hikmatlar... Har kuni, har birimiz, har kimdan eshitib, har kimga aytib yuradigan hadsiz-hisobsiz, cheksiz, uzluksiz ravishda yashab kelayotgan hikmatlar va o'gitlar olami bepoyon. Moziydan bizning zamonamizgacha asrlar osha, avlodlar va ajdodlar osha, ellar va elatlar osha, tillar va dillar osha yetib kelgan bu hikmatlar xalq tafakkurining, xalq hayoti tajribasidan kelib chiqadigan xulosaviy fikrlarning ixcham va ko'rkam bir badiiy ifodasidir. Ularning har birida hayotga tatigulik, butun-butun kitoblarga teng keluvchi teran va chuqur ma'no hamda mazmun tajassum topgan. Shu bois xalq asrlar davomida yaratgan, sayqal bergan har bir hikmatni to'laqonli yetuk bir badiiy asar desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Ma'naviyatimiz rivojiga munosib hissa qo'shgan Abdurahmon Jomiy (1414—1492) hikmatlarning onasi — xalq, yaratuvchisi va ijodkori ham xalq, ana shu xalqqa donolik bisotini kitoblar tufayli yetkazish bebaho xazina deb, ta'kidlaydi:

*Do'stlarni chorlab yozing bir noma,
Suhbatda bo'lsin har bir alloma.
Hikmatdan yasab ajib hangoma,
Ilmdan yarating bir nasihatnoma.*

Hikmat degani nima o'zi? Hikmat so'zining lug'aviy ma'nosi — o'ta donolik, aql-zakovat bilan oqilona aytilgan, «mixlab qo'yilgan», o'zgartirib bo'lmaydigan chuqur ma'noli so'z, ta'bir, ibora, gap demakdir. Xalq ijodiyotining o'ziga xos bo'lgan bu janri og'zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham turli xil atamalar bilan nomlanadi: maqol, matal, naql, masal, zarbulmasal, hikmatli so'z, ibora, ta'bir, aforizm, otalar so'zi, ota-bobolardan qolgan so'z va boshqalar.

Xalqimizning ko'p ming yillik insonparvarlik, vatanparvarlik, mehr-shafqat, odob-ahloq, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi ulug' tamoyillari avlodlarning orzu-umidlariga, kelajakka bo'lgan ishonchiga yo'l ochib beradi. Mutafakkir Ahmad Donish (1826—1897) ta'kidlaganidek: «*Inson buyuk olamdur. Unga qaraganda bu olam kichik olamdur*». Bu fikrda o'zbekka xos, sharqona, qolaversa, asl o'zbekona mehmondo'stlik, bag'rikenglik, halollik namoyon bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek milliy odob-axloqi diniy-mafkuraviy bosqichlar jarayonida ham o'zbekka xos fe'l-atvorni mustahkamlashda imkoniyat yaratdi. *Tabiatning to'rt unsuriga nisbatan bo'lgan ishonch: quyosh (olov), yer*

(*unumdor tuproq*), *suv (obi hayot)*, *havo, umuman, sihat-salomatlikka bo'lgan ruhiy va jismoniy, diniy-falsafiy nuqtai nazardan xalqimiz ongiga singib borgan*. Hozirgi kunda eng katta global masala bo'lgan ekologik muhitni himoya qilish, tabiatga bo'lgan muhabbat, o'simlik dunyosiga bo'lgan mehr, tabiat sehriga mahliyolik odob-axloqi bundan to'rt ming yil ilgari paydo bo'lib, Zardushtiylik dini g'oyalarida ona tabiatni ekologik jihatdan himoya qilish fikri singdirilganini qayd etmoq lozim. E'tibor bergan bo'lsangiz Vatanga nisbatan ham, tabiatga nisbatan ham ona so'zini barobar ishlatamiz, demak, muqaddas ona so'zi Vatan va tabiat bilan mushtaraklik kasb etadi. Ilk ajdodlarimiz tabiatni, uning ne'matlarini e'zozlash, muqaddas saqlash, qadriga yetish, iflos qilmaslik, tabiatga, insonga nisbatan oqilona munosabat, to'g'ri nigoh, to'g'ri nazar, to'g'ri qarash qoidalariga rioya qilishgan. Shu kabi ajdodlarimiz ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal g'oyalarini targ'ib etganlar, bu esa o'zbekona odob-axloq kurtaklari bizning zaminda boshqa xalqlarga nisbatan ertaroq shakllanganligidan dalolat beradi. O'zbekona odob-axloqda ezgulik yovuzlikning har qanday ko'rinishidan g'olib chiqishi, xotirjamlik har bir insonga xos ekanligi, azob-uqubatlardan qutulishning yo'li aql, muomala va mehnat natijasi ekanligi bot-bot uqtiriladi. Oritqcha ko'ngilxushlikdan o'zini tiyish, muntazam ichkilik ichmaslik, yolg'ondan, o'g'rilik, ta'magirlik, yulg'ichlik holatlardan saqlanish haqidagi axloqiy fikrlar buddaviylik ta'limotida ajdodlarimiz ikki ming yil ilgari asoslab bergani, o'zbek xalqi milliy odob-axloqining e'tiqodi hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida Islom diniga hurmat bilan qarash, Islom dini ulamo va allomalari yaratgan huquqiy, falsafiy, axloqiy g'oyalarga chuquorroq yondashish, ibratli axloq va odob qoidalari, ezgulik yo'lidagi inson kamolotini yanada rivojlantirish, milliy odob-axloqda muruvvat, oliyjanoblik, rostgo'ylik, to'g'rilik inson iymon va e'tiqodining mazmuni, mohiyatini tashkil etganligi, hozirgi axloqiy g'oyalarni shakllantirishda munosib hissa qo'shganligi tarix sahifalarida o'z aksini topgan. Istiqlol yillarida Islom dinining axloqiy qoidalariga amal qilish, Ramazon va Qurbon hayitlarida ota-onalardan, keksalardan, nogironlardan, boquvchisini yo'qotganlardan xabar olish kabi qadimiy, milliy odob-axloqimizning udumlari qayta tiklandi. Eng muhimi, Islom hadislarida ilm alohida ta'kidlanadi. «*Ilmga hayot berganlar hech qachon o'lmaydi*»,

«*Ilm talabida bo'lish har bir mo'min uchun farzdir*», «*Erkak va ayollar, barcha mo'min musulmonlarning ilm o'rganishlari farzdir*», degan tafakkurga asoslanib, xalqimiz farzandlarini tug'ilgan davridan boshlab, odobli, bardoshli hamda kasb egallashda mukammal kirishishga o'rgatib, tarbiyalab keladilar. Milliy e'tiqodimizda millatimizni ulug'laydigan narsa tilimizning muqaddasligi, moddiy va ma'naviy merosga va til boyligi tufayli inson ulug' va donishmand bo'lishi alohida ta'kidlangan. Xalqimiz «*Otalar so'zi*» kitobida ta'kidlangan: «*Tilim tinch bo'lsa, dilimda o'kinch bo'lmaydi. Ey tilim, jim yotgin, dilim tig'lama, meni o'tga yoqib, o'zing yig'lama*» degan iboraga alohida ibrat bilan qaraydi. Alisher Navoiy yozadi: «*Tili yomon xalq ko'ngliga jarohat yetkazgani kabi, o'z boshiga ham ofat yetkazadi*».¹ «*Baxt keltiruvchi musaffo ruh manbai ham til, yomonlar nahs yulduzining chiqar o'rni ham til. Tilga kuchi yeta olgan — aqlli donishmand; so'zga erk bergan — pastkash ahmoq*». Shuningdek, allomaning: «*Til shirinligi — ko'ngilga yoqimli, yumshoqligi — foydali*»,² degan buyuk iborasi asrlar osha xalqimiz ma'naviyatining yuksak namunasi sifatida har bir oilaga munosibdir.

O'zbek milliy odob-axloqida ma'naviy-axloqiy olamga yangilik sifatida kirib kelgan kommunistik mafkura va uning sharqona odob-axloqdagi salbiy oqibatlari, ya'ni odobsizlik, poraxo'rlik, ta'magirlik, loqaydlik va boqimandalik holatlari mohiyatining achinarli, fojiali ta'siridan qutulish uchun ong va tafakkurda o'zbek milliy merosini, milliy o'zlikni, ong va tafakkurni tiklash tufayli erishish mumkinligini ta'kidlamoq kerak. O'zbek odob-axloqiga xos fasl, oy va kunlarning almashishi xalqimizning dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va madaniy dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatganligini tarixiy voqea-hodisalar asosida tahlil etmoq kerak. Faslarda xalqimiz ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashni hamisha ishonch, g'urur bilan qabul qilib, Navro'z, Mehrjon, Gul sayilari, Hosil bayramlarida mehr-oqibatga alohida e'tibor bersa, Xotira va qadrlash kuni, Mustaqillik bayrami, Davlat tili bayrami, Davlat ramzlariga bag'ishlangan bayramlarda mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularini nishonlaydi. O'zbek milliy odob-axloqiga xos jangovarlik, mardlik, ma-

¹ *Alisher Navoiy*. Asarlar. 15 tomlik. 13-tom. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1966, 223-bet.

² *Alisher Navoiy*. O'sha manba. 224-bet.

tonat va lafz halolligi, bag'rikenglik, saxovatpeshalik va hojat-barorlik fazilatlarini bilan elga dasturxon yozish, to'y-tomosh qilish, marosimlarda bir-birlarini qo'llab-quvvatlash udumlari dunyoning boshqa joylarida kamdan-kam uchraydi. Asosiysi elga dasturxon yozish shunchaki o'zini ko'rsatish emas, balki shu yo'sin elning duosini, ulus olqishini olish, keksalar alqoviga sazovor bo'lish istagidir, xolos. Bayramlarda xalqimizga xos «*Hashar — elga yarashar*» milliy odob-axloqiga asoslanib, *hashar ishtirokchilariga turli taomlar pishirilib, patir, qatlamalar dasturxonga taqdim etilsa, keksalar maslahat berib mehnat tajribasi bilan ishtirok etadilar.* Hashar tufayli yurt obod bo'lib, ariq-zovurlar tozalanib, bog'lar yaratilib, yer haydash, hosilni yig'ib olishda «O'roq hashari», «Ko'mak oshi», «O'tin oshi», «Qovun sayili» kabi an'analar asrlar osha yashab kelmoqda.

Milliy odob-axloqimizda nomoddiy madaniyatimizga xos xalq o'yinlari, kurash, ko'pkari (uloq), chillik, «quloq tishlatish», «qalin berish», «beshikka belash», «sunnat», «aqiqa», «muchal», «yosh to'yi», «nuroniy», «kelin to'y» kabi mehr-muhabbatga, qarindosh-urug'likka, do'st-hamkorlikka chorlovchi milliy udum va an'analar, o'zbekona rasm-rusmlar o'zining qadimiyligi, o'zgarmasligi, insonparvarligi bilan ajralib turadi. Eng muhimi, o'zbek milliy odob-axloqida oila, oilani tashkil etish bilan bog'liq rasm-rusmlar, o'g'il uyantirish, kelin tanlash, qiz uzatish, kuyov tanlash, «teng-tengi bilan» kabi g'oyalar asosida oila qurishga oq fotiha berishdek an'analar o'zining qadimiyligi bilan dunyo ahlini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Iqtisodiy taraqqiyot millat ravnaqining asosiy tayanchi, oilaviy rishtalarni mustahkam bog'laydigan munosabat hisoblanadi. O'zbek oilasi —bolajon oila, farzandni jon-dildan yaxshi ko'radi, o'g'il tug'ilsa aqiqa to'yi qilib, mevali daraxtlar ekib, katta to'ylarga tayyorgarlik ko'rgan, qiz farzand tug'ilgan kundan seplari yig'ilib, or-nomus uchun «yor-yor» aytilishini intiqlik bilan kutishgan. Sharqona odob-axloqimizga xos farzandlarimizni o'qitish, uyli-joyli qilish, kasb orqali mehnatdan obro' topish har bir ota-onaning farzand oldidagi burchi hisoblangan. O'zbek millatiga xos or-nomus, bola tarbiyasiga munosabat, farzandni jangovar, pahlavon, mard, jasur qilib tarbiyalash odatlari alohida singdirilgan. AQShning Chikago shahrida 200 ming nusxada nashr etilgan «Jahon qomusi

lug'ati» kitobida o'zbek mentaliteti alohida izohlangan: «O'zbek — jahon xalqlari orasida birinchilardan bo'lib, turkiy xalqlar o'rtasida birinchi bo'lib o'troqlashgan, madaniy turmush kechiruvchi, jahon sivilizatsiyasiga hissa qo'shgan millat».

O'zbek odob-axloqi haqida fikr yuritishda buyuk allomalar va donishmandlarning hayot tajribalaridan, ularning millatimizga bergan ta'rifi, tasnifidan kelib chiqib, o'zbeklarni *poydevori mustahkam va poydor, bardavom etuvchi, kelajagi yanada porloq davlatga ega, uyushgan xalq bo'lib, millat bo'lib borishdek, oliy maqsad ko'zlanganligi yorqin namoyon bo'ladi*. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi... Tarixiy xotirasi bor inson — irodali inson... Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» iboralarini milliyligimizni, o'zligimizni, O'zbekistondagi har bir fuqaro mustaqillikni, uning naqadar muqaddas ekanligini anglab yetib, o'zaro hamjihat, bag'rikenglik, fidoyilik asosida yanada mukammal fikr yuritishi kelajagimizning porloq ekanligidan dalolat beradi.

KOMIL INSON — OQILONA HAYOT GAROVI

Kamtarga kamol, manmanga zavol.

Mutafakkirlarimiz tomonidan shunday hikmatlar yaratilganki, bu hikmatlar asrlar osha takomillashib kelgan. Odob-axloq tarbiyasi hamisha insonlarni murakkab jarayonlarda sabr-toqatli va bardam bo'lishga chorlagan. Insonlar ongida joylashib qolgan: «nima uchun kimdir g'am-tashvishda yashaydi, kambag'allikdan, omadsizlikdan, qo'rquv va umidsizlikdan qiynaladi, boshqa bir kishi esa boy-badavlat, baxtli hayot kechiradi, qanday qilib muvaffaqiyatga erishish mumkin?» degan savollarga javob topish doimo muhim masala bo'lib kelgan. Odob-axloqli inson «Qanday qilib hayotda uchrayotgan muammolarni qiynalmasdan hal etishi mumkin?», «Qo'rquv va umidsizlik, g'am-tashvish, omadsizlik kabi holatlardan qanday qilib qutulish mumkin?» degan masalalarni bartaraf etishga yo'l ochgan. Yozuvchi Paulo Koeloning ushbu masalaga to'xtalib: «Agar sen astoydil biror narsani tilasang,

u tilaging vojib bo'lishiga butun koinot ko'maklashadi», deb qayd etgan fikri alohida ahamiyatga egadir.

Bunday muammolarni yechishda hamisha sharqona odob-axloq namunasi insonlarga yaqindan yordam berib, hayotda o'z yo'lini topib, baxtli yashashi uchun imkon yaratgan. Donolar bisotida qayd etilgan fikrlarga e'tibor berib qu'yidagi mulohazalarga to'xtalishni maqsad qildik. Odob-axloq komil inson tomonidan uning ichki dunyosida va tashqi olamda amalga oshirayotgan o'y-fikrlari, xatti-harakatlari, natijalari hamda boshidan kechirayotgan his-tuyg'ulari, kechinmalari va shu kabilar majmuidir. O'y-fikr insonning ichki dunyosi va hayotiy jarayonlarining muhim bo'g'ini hamda uning tashqi dunyosidagi xatti-harakatlari asosidir. O'y-fikrlar yig'ilib nuqtai nazarga, ular esa qarashlarga aylanadi, keyin esa dunyoqarash shakllanadi. Hozirgi zamon odami o'y-fikrni kichkina bir aqliy harakat deb tushunadi: o'y-fikrning natijasi ko'zga ko'rinmayaptimi, demak, u mavjud emas va hech qanday ta'sirga ham ega emas, deb o'ylaymiz. O'y-fikr juda katta imkoniyatlarga ega bo'lgan kuchdir, quvvatdir, uning ta'siri va harakati uchun vaqt va fazo kabi qiyinchiliklar yo'qdir. O'y-fikrga xuddi o'z-o'zidan harakatlanishi mumkin bo'lgan vosita sifatida yondashish lozim. Taniqli olim V. Jikarensev odob-axloqli inson faoliyatiga e'tibor berib: *«Hayotingizda nima yuz bergan va berayotgan bo'lsa, ularga faqat o'zingiz mas'ulsiz, boshqa hech kim emas»*, deb izoh bergan edi.

Taniqli olim L.Xeyning ta'kidlashicha, odob-axloq insonga xos tuyg'u bo'lib: *«Hozirgi har bir o'y-fikrimiz kelajakda tegishli voqea va hodisalarning yuz berishiga sabab bo'ladi, biz boshdan kechiradigan voqelikni yaratadi»*. Shunday qilib tashvish va muammolarimizni ham, baxt-saodatimizni ham, hayotdagi barcha hodisa va natijalarni ham keltirib chiqaradigan asosiy manba o'zimizning odob-axloqimizdan kelib chiqishini unutmasligimiz zarur.

Go'daklik chog'imizda odob-axloqimiz asosida har birimiz shod-xurramlik va beg'ubor tuyg'ular og'ushida bo'lamiz, bebaholigimizni anglab, o'zimizni butun kurrai zamin markazida his etamiz. Bizda shunchalik jasorat mavjud bo'ladiki, nimani xohlasak shuni talab etamiz, his-tuyg'ularimizni ochiq bildiramiz. *Agar yoshligimizdan bizga «dunyo qo'rqinchli», «boshqalarga ishonma», «odamlar bir-biriga dushmanlik qiladi va bir-birini aldaydi» kabi fikrlar o'rniga «dunyo*

xavfsiz va shod-xurramlikka to'la» kabi g'oya va mafkuralar singdirilsa, bizning hayotimiz, dunyoqarashimiz shu ravishda o'zgaradi.

Umar Roziyallohu anhu (562 – 644)dan rivoyat qiladilar. Payg'ambarimiz sallallohu alayhi vasallam: *«Albatta, amallar niyatga bog'liqdir. Albatta, har bir kishining niyat qilgan narsasi bo'ladi. Bas, kimning hijrati Alloh va Uning Rasuli uchun bo'lsa, uning hijrati Alloh va Uning Rasuliga bo'ladi. Kimning hijrati dunyo uchun bo'lsa, unga erishadi. Yoki ayol uchun bo'lsa, uni nikohlab oladi. Bas, uning hijrati nima uchun qilingan bo'lsa, o'shanga bo'ladi»*, dedilar. Insonning odob-axloqiga xos salbiy o'y-fikrlari, noto'g'ri munosabati va qarashlari birinchi navbatda uning o'ziga ta'sir etadi. *Kasallik ham noto'g'ri o'y-fikrlar, qarashlar va munosabatlar natijasi ekanligini inson unutmasligi kerak?*

Ko'plab o'y-fikrlarimiz va yondashuvlarimizdagi kibr-havo, gerdayish, qoralash, nafratlanish, g'ijinish, o'zidan va hayotdan norozi, xafa bo'lish, qahr-g'azab, qo'rquv, bezovta bo'lish va behalovatlik, umidsizlik, ko'ngil qolishi, g'am-g'ussa, o'zini aybdor hisoblash, achinish va ranjish, maqtanchoqlik, o'ch olishga intilish, hasad qilish, yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik, tilyog'lamalik, tamagirlik, ochko'zlik va shu kabilar o'z mohiyatiga ko'ra salbiy, tajovuzkorlik va hatto vayronakorlik xususiyatlariga egadir. Tasavvuf ilmining yirik namoyandalaridan biri Abu Homid G'azzoliy (1058– 1111) ning qayd etishicha, «Islom ta'limotiga ko'ra inson odob-axloqiga xos tuyg'ulardan kelib chiqqan kibr-havo, maqto'vni sevish, bexojatlikni yaxshi ko'rish va shu kabilar insonning rububiylik (yaratuvchiga xos) bo'lgan ishtiyoqidan kelib chiqadi. Ko'pchilik bunday munosabatlarning mohiyatini tushunmasdan ularni gunoh sanamaydi. Aslida ular halokatga olib boruvchi barcha gunohu kabiralarning manbai, aksar jinoyatlarning onasi ekanligini tushunmaydi». Bunday odob-axloqqa xos buzg'unchi qarashlar moddiy dunyoda aks etib, bizga turli kasalliklar va shaxsiy muammolar tug'diradi. Inson odob-axloqini ilmiy tomondan o'rgangan L. Xey ta'limotida: *«Qon bosimi kasalligi turli hayotiy jarayonlarga qo'rquv va ishonchsizlik bilan qarash, ularni qabul qilmaslik va shu asosda yuzaga keladigan ichki zo'riqishlar natijasida paydo bo'ladi. Ateroskleroz esa hayotbaxsh (pozitiv) his-tuyg'ularga erisha olmaslik, hayotning turli jabhalarida*

faqat salbiy (negativ) tomonlarni ko'rish oqibatida yuzaga keladi. Uzoq muddat xafagarchilik tanani aynitadi va pirovard-natijada rak kasalligiga olib keladi. O'zini gunohkor his etish esa doimo jazolanishga intilish va og'riqlarni keltirib chiqaradi», deb izoh beradi.

Sizning ko'nglingizga qandaydir noto'g'ri odob-axloqqa xos qarashlar, his-tuyg'ular yoki teskari munosabatlar singari holatlar joylashib olgan bo'lsa, sizni shu qarashlar amalga oshadigan holatga, albatta tushiradi. Masalan, sizning hayotingiz tajribasiga ko'ra, «katta boylikka erishish xavf-xatarni tug'diradi, bu albatta, yomonlikka olib keladi» kabi xulosa va o'y-fikr ko'nglingizdan joy olgan bo'lsa, qancha harakat qilmang, baribir badavlat bo'la olmaysiz.

Inson odob-axloqiga oid tadqiqotlar olib borgan A.Sviyashning fikriga ko'ra: «Insonni uning o'zi odatlangan odob-axloqqa xos hayot tarzidan majburan ajratib, uni boshqacha sharoitga tushirish va shu asosda unga o'z qarashlarini chuqur o'ylab ko'rish, xolis baholash uchun imkon berish va uni «*ma'naviy tarbiyalash*» maqsadida kasallikka yoki yo'l-transport fojiasiga duchor qilishi yoki boshqa salbiy hodisalarga uchratishi mumkin». Buning uchun, birinchidan, o'tgan yillar davomida to'plangan odob-axloqqa oid yomon kechinmalardan tozalanish, ikkinchidan esa keyingi hayotda bunday og'ir kechinmalarni yangidan to'plamaslik uchun barcha noto'g'ri odob-axloqqa oid qarashlar va ideallashtirishlardan xalos bo'lish lozim.

Odob-axloqqa taalluqli qarashlarimizdagi xatoliklar, kamchilik va zaifliklarni aniqlang, ularga tanqidiy yondashing, zaifliklaringizdan uyaling. Mana shunday jarayonlar natijasida ulardan qutula olasiz, ammo bu mo'ljallangan ishning yarmi, xolos. Qolgan yarmi esa atrof-dunyo bilan uyg'unlikda yashashga imkon beradigan yangi qarashlar tizimi, ya'ni, oqilona hayot kechirish dunyoqarashni shakllantirishdan iboratdir. Bunda *odob-axloq sohasida muhim tadqiqotlar olib borgan J. Jikarensev, L. Xeylarning ta'kidlashicha*, «Sizning eski qarashlaringiz va munosabatlaringizni tashkil etuvchi har bir fikr yangi ijobiy qarash, munosabat va xulosalarga almashtiriladi. Ammo bu nihoyatda nozik, chuqur tahlillar asosida uzluksiz kechadigan jarayonlardir».

Inson keksayganda yashashi uchun mablag'lar yetishmasligi, qarilik tashvishlari va qo'rquvlari uni qamrab oladi. Ha-

yot kechirish yomonlik bilan kurashdir, bu kurashda ba'zan inson yomonlikni, ba'zan esa yomonlik insonni yengadi. Dunyo cheklangandir, undagi zaxiralar hamda turli boyliklar hammaga yetishmaydi, shunga ko'ra inson tirik qolish uchun kurashib yashashi, o'ziga va atrofdagilarga g'am, og'riq va azob olib keladi. Inson esa borliqning yagona tanasidagi bir hujayra kabi yashaydi. Shulardan kelib chiqib inson odob-axloqi bilan bog'liq hayotiy jarayonlarni ikki qismga — uning ichki dunyosidagi va tashqi moddiy olamidagi jarayonlarga bo'lish mumkin. *Abu Homid G'azzoliy inson ongiga oid odob-axloq tushunchasining ichki dunyoga ta'sirini ikki xil yo'nalishda izohlab beradi: «Ongli va ongsiz ravishda. Ong — aql, bu — inson qalbiga yoyilgan bir yorug' nur bo'lib, uning yordamida u turli narsalar, voqea-hodisalarning mohiyatiga yetadi».*

Komil insonda o'ylash — fikrlash jarayoni ong orqali bajariladi. U tashqi dunyoni beshta organi — ko'rish, eshitish, hid bilish, sezish, his etish va ta'm bilish orqali biladi. Insonning ichki ongi kechayu kunduz tinim bilmay ishlaydi. Uyquda ham inson yuragi ishlab turadi, o'pka esa yurak tomonidan haydalgan qonni kislorod bilan ta'minlaydi. Insonning ichki ongi bamisoli urug' ekiladigan shudgorlangan daladir, o'y-fikrlari esa hosildor yerga ekilgan urug', urug'ning yaxshiyomonligi ichki dunyoning belgisi. *Ichki ong tublarida bitmas-tuganmas donolik, talant, kuch-quvvat va imkoniyatlar mavjud.* Ichki aqlingiz — qalbingiz va jismoniy tanangizni davolash imkoniyatiga ega. *Qur'oni karimning «Sod» surasida Haq taolo farishtalarga xabar berdilar: «Albatta, men loydan bir odam yaratguvchidirman. Bas, qachon uni rostlab, unga o'z ruhimdan puflab kirgizganimdan so'ng, unga sajda qilgan holda yiqilinglar».*

Odob-axloq tushunchalariga jiddiy e'tibor bergan taniqli olim A.Klizovskiyni ta'kidlashicha: «To'laqonli yashash» tamoyili esa odamlarning tezda joniga tegadi. Ular bunday hayotdan bezor bo'lib, qocha boshlaydilar, ya'ni inson uchun hamma narsa bekamu ko'st bo'lsa, hayot zerikarli bo'ladi» degan g'oyani talqin qilib, inson hayotning hamma sinovlariga bardosh berish asosida tarbiyalanmog'i zarur deb fikr bildiradi. Odob-axloq tufayli hayot jarayonlarini boshqarish hamda talqin etish natijasida inson yaxshilik haqida o'ylasa, bundan yaxshilik vujudga keladi, yomon o'y-fikrlar o'ylasa yomonlik

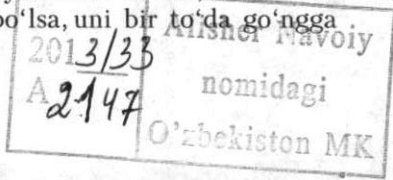
vujudga keladi. Insonga xos yaxshilik — sihat-salomatlik, muvaffaqiyat va boylik demakdir, insonning odob-axloqi tufayli uning ongida kechayotgan o'y-fikrlar haqida Bibliyada quyidagi fikrlar qayd etilganini K.Filippiysam qu'yidagicha tahlil qiladi: *«Nihoyat, mening aka-ukalarim nima faqat haqiqat, nima faqat vijdon, nima to'g'ri, nima iltifotli, nima qoyilmaqom, nima faqat yaxshi fazilatli va maqtovga sazovor, shu haqida fikr yuritinger».*

Odob-axloqli inson o'z fikrlari jarayonini nazorat ostiga olsa, hech qachon *«Men bunday qila olmayman»*, *«Bu ish yomonlik bilan tugaydi»*, *«Men yomon ahvolga tushib qolaman»* kabi fikrlarni miyasiga keltirmaydi. Chunki, har qanday masalaning yechimi bor. Aniq tushunchaga ega inson ichki ongidagi ruhiy tushkunlik, vahima, yomon his-tuyg'ulardan qutilishni o'ylashi, ichki va tashqi his-tuyg'ulardagi buyruqlardan xalos bo'lishi uchun aqliy qobiliyatini charxlab turishi zarur.

Odob-axloqli inson o'z hayot tajribasidan kelib chiqib *«Jim bo'ling, tinchlaning! Men Sizning xo'jayiningizman va Siz mening buyrug'imga itoat etasiz! Sizga bu yerda, Mening ko'nglimda qiladigan ish yo'q, bu yerdan yo'qoling!»* degan tushunchalarga qarshi buyruq bersa hamda ongi ustun kelsa, qo'rquv, bilimsizlik va xurofotdan uzoq bo'lish uchun zaruriy hayot tajribalariga ega bo'lgan mukammal hayotning mohiyatini tushunib yetishi kerak.

Komil insonga xos odob-axloq asosini o'y-fikr natijalari hal etishini tadqiqotchil olim A.Klizovskiy qu'yidagicha izohlab: *«Odam o'y-fikrlarini kichkina bir aqliy harakat deb biladi. O'y-fikr ko'zga ko'rinmayaptimi, u mavjud emas deb tushunadi. Shuni unutmaslik kerakki, bir o'y-fikr olamni yo ifloslantiradi, yo tozalaydi. Insonning o'y-fikri eng qudratli energiyadir, u tufayli jamiyat kuchlari harakatga keladi».* Demak, o'y-fikrlarni odob-axloqiy tushunchalar boshqarishi, odob mezoniga qarab inson jamiyatni yo taraqqiyotga, yo tushkunlikka olib borishi tarixiy haqiqat ekanligini har bir kishi tushunib yetmog'i kerak.

Insonning aqli tom ma'noda yaxshilikni ham, yomonlikni ham ishlab chiqaradigan fabrikadir. Ushbu fabrikadagi o'y-fikr go'zal, olamni xushbo'y hidlarga to'ldirayotgan bo'lsa, ularni chaman bo'lib ochilayotgan gullarga, agar unda naf-rat, qahr-g'azab, ko'ra olmaslik o'y-fikrlari bo'lsa, atrof dun-yoni badbo'y hidlar bosayotgan bo'lsa, uni bir to'da go'ngga

o'xshatish mumkin. Demak, barkamol inson atrofida go'zal va ezgu o'y-fikrlar energiyasi mavjud bo'ladi. *Yomon insonda esa qahr-g'azab, dunyodan norozilik, fisqu-fasod, nafrat, hasadga to'la fikrlar bo'ladi.*

Komil insonga xos odob-axloq tushunchalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan A. Klizovskiyning fikricha, «*Aql-zakovat donolik emas. His-tuyg'uga asoslanib bilish — donolikdir. Aql-zakovat esa mulohazalar va qiyosiy tahlillarga suyanadi. Donolik yechadi, chunki bu yechim ancha oldin tug'ilgan. Aql-zakovat — bu donolikning bo'sag'asidir....* Inson aqli nihoyatda beqarordir, injiq, parishonxotirdir. Inson aqliga qanday fikrlar yuborilsa, shunga mos natijalar olinadi: hayotbaxsh yomg'irlar paydo qilamizmi yoki fazoni zararli hasharotlar bilan to'ldiramizmi — bu bizga ham bog'liqdir. Olam va o'y-fikrlar hamkorligi ana shundadir».

Odob-axloqning mazmun va mohiyatini belgilovchi asosiy tayanch Ishonch tushunchasi bo'lib, bu aqlning holatini aniqlaydi. Ishonch shaxsiy iltijo — bu inson tomonidan o'zi yoki boshqalar uchun yordam so'rashdir. Iltijo maxsus maqsadga erishish uchun qilinadigan istak va orzu-umiddir. Ishonch har bir odamga beriladigan baho, iltijo esa odamni manfaatga erishishi uchun mavjud to'siqni yengib o'tishi bilan bog'liq jarayondir. Tarixiy hayotda katta ilmiy falsafiy bilimga ega alloma Germesning go'rida buyuk bir sir borligi shogirdlari tomonidan taxmin qilingan edi. Uning qabri ochilganda u yerda shunday bir yozuv topilgan: «*Ichkarida qanday bo'lsa, tashqarida ham shunday, yuqorida qanday bo'lsa, pastda ham shunday*».

Inson o'z ichki ongini tana kasalliklariga yo'naltirib, shifo so'rab, chin dildan iltijo qilsa va shu yo'l bilan davo topishga ishonsa u, albatta, tuzaladi. *Insonga «Sizning isitmangiz chiqmoqda» deb ishontirsa, uning haqiqatdan ham isitmasi ko'tariladi. Agar «Sizni bemalol davolash mumkin», «Sizning isitmangiz tushayapti» desa, isitma tushadi.* Barcha kasalliklar insonning ruhi, odob-axloqiy holatidan kelib chiqadi. Insonning odob-axloqiga xos salbiy o'y-fikrlar, ijobiy qarashlar ham hayotda o'z aksini topadi. «Men shunday odamman, nima ham qila olar edim», degan o'y-fikrlar bilan yashasa, aslida o'z xulqi bilan shunday bo'lib qoladi.

Inson odob-axloqi qarashlaridagi xatti-harakat uning taqdiriga bevosita ta'sir ko'rsatib, qarashlaridagi xatolar, kam-

chiliklar, zaifliklar ta'sirida ish, oila, farzandlar, martaba, pul topish, o'z-o'zini kamol toptirishdan ajratadi. Inson odobidagi ijobiy qarashlar gunohdan xalos etib, his-tuyg'ularini mustahkamlab, muammolar, kasalliklar, baxtsizlikdan qutulish yo'lini ko'rsatadi. Axloqsiz odam qarashlarida nafrat tuyg'usi ustun bo'ladi. Har qanday pastkash odam — bu avvalambor Xudoyim yaratgan insondir. Axir Evangeliyada aytilganidek, «*Ayblamang, ayblangan holda bo'lmaysiz*». Kimni qoralasak, o'zimiz shunday bo'lamiz, chunki salbiy o'y-fikr vayronkor yondashuvlarning oqibatidir.

Hayot sinovlariga e'tibor bering, Sizning dunyoingiz o'z qo'lingizda. Kimnidir ayblash bema'nilik, olamni o'zgartirishdan avval, o'zingizning dunyoingizni o'zgartiring, uni vayronkor g'oyalardan poklang. Farzandlarni zamon ruhida tarbiyalashga harakat qiling. Siz «*oil boshlig'i*», ishxonada esa «*boshqarma boshlig'i*», Siz «*Gap*» yoki «*Nahorgi osh*» o'yinlarida ishtirok etasiz. Siz «*Muhabbat*» o'yinida baxtsizlikni keltirib chiqaradigan o'yindan ehtiyot bo'lishingiz, shuningdek, «*Hayot bu — sirk*», degan o'yinda kulguli bo'lib qolishdan ehtiyot bo'lishingiz, qiziqchi rolini o'ynayotganingizda kulguli holatga tushib qolmasligingiz zarur. V.Shekspir «*Hayot bu — sahna, unda odamlar rol o'ynaydi*» deganida ko'p narsalarni nazarda tutgan ko'rinadi, masalan, deylik, *odamlarning hayotda aktyor, u o'ziga taalluqli rolni manfaati doirasida ijro etishga shay turadi*. Shuningdek, jamiyatda davlat mashinasining bir qismi bo'lganda ham *yaroqsiz mexanizm* bo'lishdan o'zingizni asrashingiz kerak. Hayot o'yinida jazolanish, noto'g'ri qarash, yomon xatti-harakatlar nazarida bo'lmasligingiz uchun — Ibrat maktabini mukammal o'rganishingiz kerak. Inson o'z odob-axloqi bilan yon-atrofidagi odamlarga va tabiatga bo'lgan munosabatini belgilab oladi. O'z ibrati, orzu-umidlari, maqsad va niyatlarini ro'yobga chiqarish uchun inson atrof-dunyo bilan uyg'unlashgan munosabatda bo'lishi va dunyo qanday bo'lsa, uni shunday qabul qilishi lozim, ya'ni dunyoni adolatsiz, yomon deb tushunmasligi kerak. Mutafakkir A.Sviyashning qayd etishcha: «Inson o'ziga-o'zi muammo yaratadi, kasallik orttiradi, inson tanasi o'lgandan so'ng, uning ruhi boqiy qoladi. Inson dunyoga qisqa muddatga sinov uchun keladi — shu vaqtda butun tanasi, aql-idroki, hirs, sevgisi bilan bu moddiy dunyoga, uning boyliklariga zanjirlab tashlanganday

bog'lanib qoladi». Buning uchun boshqalarga va o'ziga zarar yetkazmaydigan, zulm o'tkazmaydigan tarzda hayot kechirish, moddiy va ma'naviy boyliklarga ortiqcha baho bermaslik, hayotdan norozi bo'lmaslik, bu dunyoga qisqa sinov tariqasida kelganligini esdan chiqarmaslik, hayotga yengil, shukrona qarashi zarurdir.

Hayotingizda ro'y berayotgan voqea-hodisalarga quyidagi nuqtayi nazardan yondashishga o'rganing: *«Mening hayotimda shunday noxush hodisa yoki voqea ro'y bergan ekan, bunday holat qaysidir bir noto'g'ri xatti-harakatim, munosabatim yoki o'y-fikr, his-tuyg'ularim natijasidir va shu tufayli menga nisbatan ma'lum «tarbiyaviy jarayonlar» qo'llanilmoqda. Men bu holatni tushunib, uni zudlik bilan to'g'ri yo'lga solishim lozim»*.

VATAN TUYG'USI — INSON MA'NAVIYATI BESHIGI

Ona yurti — oltin beshigi.

Ma'naviyatli komil insonda Vatan tushunchasi keng talqin qilinib, vatanning bir siqim tuprog'i qanchalik mo'tabar ekanligi, uning ozodligi va tinchligi uchun qanchadan-qancha cheksiz jonlar fido qilinganligi tarix sahifalarida o'z aksini topgan. O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki kunlarda Vatanning muqaddas ekanligiga alohida baho bergan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning fikrlari alohida ahamiyatga ega: «Bugungi qiyinchiliklar o'tar, girdoblar tinar. Vatan qoladi. Xalq qoladi. Diyonat, iymon, mehr-oqibat o'zgarmasdir. Shunday bebaho va qudratli Vatan uchun, shunday tanti, jafokash va mehnatkash xalq uchun qanchalik fidoyilik qilsang, qanchalar yonib-yashasang arziydi. Diyonati, iymoni, e'tiqodi mustahkam xalqning Vatani ham yengilmasdir. Aslida, Vatanimizni hech kim, hech qachon yenga olmagan. Imperiyalar parchalandi, zulm zanjirlari uzildi, faqat Vatan qoldi, buyuk millat qoldi. O'zbek, O'zbekiston mangudir».

Abdulla Avloniyning ta'kidlashicha, «Vatan tuyg'usi eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'ulardan biridir. Vatanni shuncha-

ki sevisish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan Onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-hasratini baham ko'rish farzandning burchi». Vatan buyuk so'z, unda inson yuragidagi ilohiy nur bo'lib, tanga quvvat, ruhga rohat, odam hayotiga bir umr farog'at bag'ishlaydi. Chunki «Vatan» so'zi mo'tabar «Ona» so'zi bilan yonma-yon turadi. Vatan hech qachon o'zgarmaydi, hech qachon eskirmaydi. Shuning uchun ham Vatanni eng suyuqli ifoda bilan «Ona-Vatan» deymiz. Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «O'zbekiston — muqaddas Vatan. Ota-bobomiz yotgan yer. Farzandlarimizni shu zaminga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalblarida shu muborak zaminning har qarichiga mehru muhabbat uyg'otish bugungi kunning eng ustuvor vazifalaridan biriga aylanayotgani ham-mamizni quvontiradi».

O'zi tug'ilgan Vatanni ozod, mustaqil, dunyoning rivojlangan mamlakatlari qatorida his etish, ko'rish, unda yashash naqadar ulug' baxtdir. Har bir daqiqada Vatanimizning siyosiy, iqtisodiy, madaniy jihatdan yuksalayotganini ko'ramiz. Tarixiy voqealarga boy, iqtisodiy-siyosiy qiyinchiliklarni bartaraf etib, dunyo xalqlarining ko'z o'ngida erishgan mustaqillikni saqlab qolish, uning mustahkam poydevorini yaratish, xalqning ishonchini oqlash, erishgan natijalarga xolisona baho berib, mavjud muammolarni, qiyinchiliklarni bartaraf etishdek ulkan vazifalar hal bo'lmoqdi. Xalqimiz ana shu bosib o'tilgan yillar davomida Vatan mustaqilligini qo'lga kiritish uzoq asrlar davomida olib borilgan milliy tuyg'ularning, orzu-umidlarning, kurash dahshatlarining, cheksiz yo'qotishlarning natijasi tufayli amalga oshirilganligini sezib, o'zlarida Vatanga bo'lgan cheksiz hurmatni mustahkamlamoqda.

Vatan — inson tug'ilgan muqaddas zamin, bu zamin uning qalbida abadiy qoladi va hech qachon unutilmaydi. Vatan faqat mustaqil bo'lganidagina haqiqiy Vatanga aylanadi. Buyuk mutaffakkir Abdulla Avloniy: «Har bir kishining tug'ilib o'sgan shahar va mamlakati shul kishining vatani deyilur», deb Vatanga ta'rif beradi. Vatan haqida «O'zbek tilining izohli lug'ati»da esa quyidagicha tushuncha berilgan: «Vatan — 1. Kishi tug'ilib o'sgan va o'zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat, ona yurt; 2. Kishining tug'ilib

o'sgan o'lkasi, shahri yoki qishlog'i, yurt, diyor; 3. Turarjoy, boshpana, makon, uy». Albatta, qayd etilgan uch ibora bo'lsa-yu, Vatan mustaqil bo'lmasa, Vatan qaram, mustabid tuzum ta'sirida bo'lsa, unda fuqaro milliy-ma'naviy jihatdan qaram bo'lib, o'z yurtiga egalik qila olmaydi. Mustaqillikning dastlabki kunidan boshlab, Vatandagi har bir fuqaroga istiqlolimizning mohiyati, mazmuni, mag'zi va uning naqadar beqiyos ahamiyatga ega ekanligi tushuntirildi, uni asrash buyuk ne'mat ekanligi qayd etildi. Mustaqillik yillari davomida har bir fuqaro hayotida, mamlakat taqdirida muhim va keskin o'zgarishlar bo'ldi. Fuqarolarning turmush tarzi ijobiy o'zgarib, ongi o'sib, o'zligini anglab, mamlakatimiz va shaxsiy hayotida sodir bo'layotgan jarayonlarga diqqat-e'tibor bilan qarash hissiyoti tug'ildi. Ushbu yutuqlarga faqatgina Mustaqillik tufayli erishayotganligini anglab yetdilar.

O'tgan yillarda Milliy istiqlol g'oyasi fuqarolar iymonida Vatan mustaqilligi tushunchasini singdirib, o'zbo'larmonlik, boqimandalik, esankirashlik, qo'rqqoqlik, mutelik hislaridan ozod qildi. Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlaganidek: «O'tgan davrning har bir yilini ahamiyat jihatidan tariximizning o'n yilliklariga, hatto, asrlariga tenglashtirish mumkin, desak mubolag'a bo'lmaydi». Xalqimiz istiqlolga erishish va uning ne'matlaridan foydalanish juda katta aqliy ongni, mehnatni, ogohlikni, har bir narsaga ehtiyotkorlik bilan qarashni talab etishini sezdi. Ana shu qo'lga kiritilgan Mustaqillik ajdod-avlodlarimning kimligini, yuksak madaniyatimiz natijalarini insoniyat tarixida sezilarli iz qoldirganligini anglash imkoniyatini berdi. Tarix shohidligiga e'tibor berib, moziyni o'rganish tufayli xalqimiz Vatan mustaqilligi uchun kurash tarixini chuqurroq bilishi, mustaqillik uchun hayot-mamot janglarida jonini fido qilgan qahramonlarni o'rganib, ularning ruhlarini shod etish bugungi avlodlarning burchi ekanligini sezmog'i kerak. Hozirgi yoshlarga mustaqillik uchun kurashgan To'maris, Shiroq, Spitamen, Katan, Avestan, Najmiddin Kubro, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi, Mahmud Tarobiy, Amir Temur, Madali Eshon, Nomoz Pirimqulov va boshqalarning ozodlik uchun olib borgan kurashlari, ularning metin irodasi, sabr-matonati, g'ayrat va jasoratlaridan ibrat olib, kelgusi avlodlar xotirasida abadiy saqlashga erishishlari zarurdir.

Ona O'zbekistonimiz hududi milloddan avvalgi VI-V asrlardan e'tiboran to mustaqillik kunlarimizgacha birin-ketin

eroniylar, yunon-makedonlar, arablar, mo'g'ul-tatarlar, qal-miqlar, ruslar va boshqa chet el bosqinchilari tomonidan yovuz niyatlarini amalga oshirish maydoniga aylantirildi. Ular xalqimizni qullik-mutelik asoratiga solib, milliy boyliklarimizni talab, madaniy-ma'rifiy yodgorliklarimizni oyoq osti qilib, milliy urf-odatlarimizni unutishga, ona tilimizni g'alizlashga, o'zimizga xos g'oyalarimizdan mahrum qilishga urindilar. Muqaddas ona tarixga nazar solsak, avlod-ajdodlarimizning «Erk!», «Ozodlik!», «Hurlik!», «Mustaqillik!», «Istiq-lol!» deya nola chekkanlarini va dushmanlar bilan mardona janglar olib borib kurashganlarini ko'ramiz. Gerodot (480-425) o'zining «Tarix» asarida qadimgi O'zbekiston hududi gullab-yashnagan o'lka bo'lganligi, bu qutlug' va muazzam vatandagi xalqlar tinch hayot nashidasini surib, keng hududlarda o'z qo'y-qo'zilarini, mol-yilqilarini boqib, Araks (Amudaryo)dan keng ariqlar chiqarib, dehqonchilik qilib, farovon hayot yaratganliklarini yozadi. Shuningdek, tarixchi o'z asarida O'zbekiston hududidagi xalqlar bosqinchi zolimlarga qarshi kurashgan avlodlar haqida ma'lumot keltirib, To'maris tarixidan manba qoldirgan: «To'maris qo'shinini to'plab jangga o'tlanadi. Dahshatli jang bo'ladi. Unda massagetlar g'olib keladi. To'maris o'z so'zi ustidan chiqib, jangda o'ldirilgan Kirning boshini kesib, qon bilan to'ldirilgan meshga soladi, u aytadi: — Garchi men jangda halollik bilan yenggan bo'lsam-da, sen makkorlik bilan meni o'g'limdan judo qilib, qayg'uga solding. Ontimga amal qilib, seni qonga to'ydiraman!...»

Gerodot tomonidan yozib qoldirilgan bu hodisot afsona emas, haqiqat ekanligiga moziy zarvaraqlari shohidlik beradi. To'maris asli tarixiy shaxs bo'lib, u hozirgi vatanimiz hududida yashagan ajdodlarimizning jasur ayol hukmdori edi. To'maris dastlab mustaqil yurtning ozodligini saqlab qolishga kirishgan bo'lsa, bu muqaddas Vatanning mustaqilligini to'la ta'minlagan buyuk zot Islom Karimovdir. Vatan ozodligi uchun olib borilgan kurash tarixiga nazar solsak, Prezidentimiz I.A. Karimovning quyidagi izohiga e'tibor berib: «Ajdodlarimiz boshidan ne-ne suronlar, fojialar, talon-torajliklar kechmadi. Xalqimiz faqat jisman emas, ruhan ham uyg'oq bo'lmog'i darkor. Ruh bedorligiga uning rahbar rahnamolari, olimu ziyolilari, barcha farzandlari mas'uldir. Imonim komilki, ulug' bobokalonlarimizning ruhi poklari istiqlol yo'lida barcha sa'y-harakatlarimizni qo'llab-quvvatlaydi».

Tarixiy voqea-hodisalarga xolisona baho berib, hozirgi yosh avlodni tarixiy xotira bilan mukammal boyitib, hali tarix sahifalarida o'rganilmagan voqelikni chuqurroq tahlil etish davr talabidir. Aleksandr Makedonskiy (356—323) dastlab Vatanimiz hududiga qadam qo'yganda, unga qarshi Paretakada (hozirgi Surxondaryoning janubiy hududlari) ko'tarilgan qo'zg'olonga mahalliy harbiy lashkarboshilar Katan va Avestan rahbarlik qilib, ikki o'rtada kechgan shafqatsiz jang jaryonida Katan va bir yarim ming baqtriyalik qo'zg'olonchilar halok bo'ladi. Avestan esa asir olinib, qatl etiladi. Ushbu jang yunon-makedonlarga qarshi ko'tarilgan dastlabki milliy ozodlik harakati edi.

Vatan — Alloh inoyati bilan har bir millat-elatga berilgan ne'matki, uning bahosi yo'q. Vatandan a'losi yo'q! Ushbu iborani izohlashda quyidagi voqeani keltirishni lozim topdik: Mag'rur va g'olib Chingizxon O'tror hokimi Inolchiq Bahodirni asir olgach, xon uning qo'yniga qo'l solib ko'rish niyatida: «Senga tuman og'asi degan unvon beraman. Men birla Gurganjga borib, aholisini taslim bo'lmoqqa buyurasan», deb sinovchan nigoh bilan bilan qaradi. O'sha zahoti:

— Men o'z ulusimga xiyonat qilmaymen,— dedi Inolchiq, uning gapini cho'rt kesib. — Dushman xizmatiga kirmasmen! Senga oltin va kumushlar in'om etayin...

Oltiningda kerakmas, kumushingda! Meni sotqun ola bilmassen!

O'tror bahodirining mardligini Chingizxon tan oladi, uni azoblab o'ldiradi».

Biroq Inolchiqning mag'rur so'zlari, ona-Vataniga va xalqiga xiyonat qilmasligi ibratu hikmatdurki, bizning ajdodlarimiz shu qadar jasur bo'lganliklari bilan qalbimiz faxru g'ururga to'ladi. Hind daryosining o'n arshinlik sohilidan suvga sakrab tushib, narigi tomonga salomat chiqib olgan Jalolidin Manguberdining jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon: «Otdan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan, u sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda nahang kabi botir», deb hayratga tushib, uni ta'qib qilishni to'xtatadi. Ushbu jasoratni O'zbekiston Qahramoni shoir Abdulla Ori pov «O'zbekiston» she'rida quyidagicha tasvirlaydi:

*Seni Chingiz g'azabga to'lib,
Yo'qotmoqchi bo'ldi dunyodan.
Jaloliddin samani bo'lib,*

*Sakrab o'tding Amudaryodan.
Sensan o'shal samanim manim,
O'zbekiston vatanim manim.*

Amudaryodan sakrab o'tgan o'sha buyuk inson ruhi O'zbekiston degan buyuk mamlakatning tolmas, yengilmas va muqaddas ramzi bo'lib qoldi.

Vatan deganda, bobo-momolarimiz, butun ajdod-avlodlarimiz o'tgan, kindik qoni to'kilgan ona Yerni tushunamiz. Ajdod-avlodlarini bilgan va qadrlagan inson uchun ular yashagan makon jonajon Vatanidir. Ushbu muqaddas so'zning mazmun va mohiyatini dilidan sezgan dono, siyosatchi va g'olibkor jahongir Amir Temur (1336–1405) yoshlik chog'laridayoq ona-Vatan taqdirini diliga tugib, kuyib-yonib yashadi, xalqi uchun hamma balo-qazolarga qalqon bo'lib turdi. Buyuk sarkarda qaysi xalqning farzandi va bu xalq naqadar ulug'ligini haqli ravishda faxru g'urur bilan o'zi ta'rif etadi:

*Biz Kim — mulki Turon,
Amiri Turkistonmiz.
Biz Kim — millatlarning eng
Qadimi va eng ulug'i
Turkning bosh bo'g'inimiz.*

G'oyat ulkan saltanat — mulki Turonni mo'g'uldek yovuz dushmandan xalos etish va ona-Vatanni tevarak-atrofidagi ko'z tikib turgan g'animlardan himoya qilish, davlatni boshqarish, yana eng muhimi xalq farovonligini ta'minlash Amir Temurning yelkasida ediki, bunday ulug' vazifani bajarish uchun g'oyat tadbirkor va dono yo'lboshchi kerak edi. Turon zamin xalqlarining baxtiga Amir Temur mana shunday buyuk inson bo'lib dunyoga keldi, bu ham Allohning ulug' inoyati edi. Vatanni muqaddas bilgan Amir Temur ot ustidan tushmay, bosqinchi dushmandan vatanni xalos etib, Movarounnahr xalqiga erk va omonlik bag'ishladi. Biroq Amir Temur saltanati o'zaro nizolar tufayli halokatga yuz tutib, keyinchalik tashkil topgan Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar bu muqaddas boy o'lkaning xomashyolari, tabiiy boyliklari hamda arzon ishchi kuchlari ko'z tikib turgan chet el bosqinchilariga osongina keng yo'l ochib berdi. Chor Rossiyasi bosqinchilari Ona-Vatan boyliklarini taladilar. Bosqinchi hech qachon vatan egalariga do'stu qadrdon bo'lmaydi, qahramonona ishlar ham qilmaydi. Uning niyati faqat boylikni talash, tekin yeyish va xalqni qanday bo'lmasin

asoratda saqlash bo'ladi. Chor Rossiyasiga qarshi kurashlarda Madali Eshon dadil kurash olib borib, asirga tushgach, sudda rus huquqshunoslari Madali Eshondan so'raydi:

— Nega xalqni qo'zg'olonga ko'tarding?

— Nega ona-Vatanning mard o'g'lonlari bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarmas ekan... vijdoni bo'lsa ona-Vatani va xalqi ozodligi uchun qo'zg'olon ko'taradi-da!.

Barkamol yosh avlodga Vatanning muqaddas ekanligini tushuntirishda shu vatan uchun jon fido qilganlarning tarixini o'rgatish, ularning Vatan ozodligi yo'lida qo'rqmas, tengi yo'q qahramonlik ko'rsatgan mardligini bayon etish tufayli erishish mumkin. Mutafakkir Monteske ta'kidlaganidek: «Bolalarda Vatanga Muhabbat uyg'otishning eng yaxshi vositasi otalarining Vatanni sevishlaridir». Chor Rossiyasining istilochilik, bosqinchilik harakatiga qarshi kurashda xalqimizning fidoyi farzandlari Namoz Pirimqulov, Haydar Yo'ldoshev, Nazirxo'ja Abdusalomov, Abdurahmon Jevachi, Rahmon Jaynoq, To'raqul Elbekov kabi millat qahramonlarining xizmati unutilmas xotiraga aylandi. Millatimiz madaniyatini, ma'naviy salohiyatini saqlab qolishda jadidchilik harakati, uning mashhur millat manfaatini har narsadan ustun qo'yadigan ulug' ma'rifatparvarlari Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919), Abdurauf Fitrat (1884–1938), Abdulla Avloniy (1878–1934), Cho'lpon (1897–1938), Abdulla Qodiriy (1894–1938), Ubaydulla Xo'jaev, Munavvar qori, Polvonniyoz Hojiyusupov kabilar o'z oldilariga mahalliy xalqni ma'rifatli qilishni chor mustamlakachilariga qarshi milliy mustaqillik uchun kurash olib borib, erk va ozodlikka erishishni asosiy maqsad qilib qo'ydilar. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek: «Butun umrini imon va e'tiqod, vatanparvarlik va insonparvarlik, poklik va halollik, ilm va ma'rifat, adolat va diyonat yo'lida fido etgan zotlarning mo'tabar xoklari makon topgan zamin-gina muqaddasdir. Agar shunday insonlar bo'lmasa, ular dahosining nafasi sezilib turmasa, har qanday zamin oddiy tuproq bo'lib qolaveradi». Dunyoni larzaga solgan «inqilob», 1917 yilgi oktabr rejalari Turkiston xalqlarining boshiga kulfatlar yog'dirib, Ona diyorimizga kelgan bolsheviklar millatdoshlarimizni begona yurtlarga badarg'a qildilar, ilg'or fikrli, xalqning dardiga darmon bo'ladigan tadbirkor vatanparvarlarni, millatimizning faxri, gultojisi bo'lgan dono ziyo-

lilarni, taniqli rahbar-yo'lboshchilarni qirib tashladilar. Milliy g'urur, urf-odatlar, an'analar, e'tiqod, or-nomuslarga oid bo'lgan milliy o'zlik, o'zlikni anglashga chek qo'yildi.

Millatning xo'rlanishiga, inson imon-e'tiqodining oyoq osti qilinishiga, urf-odatlar, an'analarning qayta hur, pok bo'lib tiklanishiga imkoniyatni Mustaqillik in'om etdi. Mustaqillikka erishgan Vatanning qaddini rostlash, og'ir iqtisodiy tanglikdan chiqish, madaniy-ma'naviy ezilishdan sog'lom mafkuraga erishish, mafkuradagi g'oyaviy bo'shliqni to'ldirish, xalqning iqtisodiy ahvolini yaxshilash dastlabki yillarda asta-sekinlik bilan bartaraf etildi. «Istiqlol biz uchun taraqqiyotning butunlay yangi, keng ufqlarini ochdi. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan yaratadigan bo'ldik. Hayotimiz va umumiy xonadonimizni milliy manfaat va qadriyatlarimizga, umume'tirof etilgan demokratik noyob tarixiy imkoniyatga ega bo'ldik», deb baho berdi Prezidentimiz I.A. Karimov.

Prezidentimiz Vatan mustaqilligini g'oyaviy, ilohiy orzu qilgan al-Hakim at-Termiziy (vaf.869), Iso at-Termiziy (824—892), Imom al-Buxoriy (810—870), al-Farg'oniy (797—865), Abumansur Moturudiy (vaf.945), Burhoniddin Marg'inoniy (1123—1197), Alisher Navoiy kabi ulug'larning ruhlarini shod etib, ularning ruhi poklarini qalban his etib, ma'naviy merosimiz tarixini mukammal o'rganishni amalga oshirdi. Eng muhimi millatimizga xos urf-odatlar, an'analar, qadriyatlar tiklandi, milliy o'zlik, o'zlikni anglash g'oyalari hayotda o'z o'rnini topdi. Vatanga muhabbat, o'z xalqiga sadoqat, kelajakni oldindan ko'ra bilish, o'sib kelayotgan yosh avlodga g'amxo'rlik, qariyalarni hurmatlash, kam ta'minlangan oilalarga, nogironlarga g'amxo'rlik qilish kabi fazilatlar shakllandi. Ushbu oddiylik, kamtarinlik, xolisona munosabat, qatiqqo'llik, o'z so'zi ustidan chiqish, ogoh va hushyor bo'lish, Vatan tinchligi, osoyishtaligi, mudofaa qudratini va xalqlar o'rtasida do'stlikni mustahkamlash, dunyoda tinchlik o'rnatish asnosida O'zbekiston mustaqilligi yildan-yilga mustahkamlanib, taraqqiyot yo'li nurli bo'lib bormoqda. Mustaqil Vatanimizga nazar solar ekanmiz, O'zbekiston — ozod diyor, obod o'lka, mehmondo'stlikda saxovatli, dushmanga qattiq adovatli, haqiqatda eng adolatli Vatan deb aytishga haqlimiz.

AJDODLAR AN'ANASI

Ota — aql, Ona — idrok.

Jamiyatimizning tayanchi, poydevori oila hisoblanadi. Oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma'naviy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalaydigan jamiyatning asosiy negizi hisoblanuvchi muqaddas maskandir. Oila tabiatning eng go'zal mo'jizalaridan biri bo'lib, u insonlarga xos «tabiiy-biologik» (jinsiy munosabatlar, bola tug'ish), iqtisodiy (mulkiy munosabatlar, uy-ro'zg'orni boshqarish), huquqiy (nikohni davlat yo'li bilan qayd etish), ma'naviy (er-xotin, ota-ona va bolalar o'rtasidagi mehr-oqibat tuyg'usi va boshqalar) munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birlikdir.

Oilani tashkil etish va boshqarish hamisha katta aql hamda tafakkurni talab qilgan. Shuningdek, aql oilani har qanday noxushlik va balo-qazolardan saqlab qolganligi sharqona hikmatlarda o'z ifodasini topgan. Shohnomanavislik asoschisi, she'riyat sultoni Abulqosim Firdavsiy (934—1020) ning qiyosiy tahlilida aqlga quyidagicha ta'rif beriladi:

Aqldan hamlik, shodlik, o'ktamlik,

Aqldan borlig'u yo'qlig'u kamlik.

Oila tarbiyasida ma'naviyatli va odob-axloqli ota-onalarimizga xos aql-zakovat maktabi xususida qu'yidagi mulohazalar bayon etilgan: «Umrni g'animat biling!», «O'z qadr-qimmatigingizni saqlang!», «Bo'lar-bo'lmasga g'am-tashvish chekavermang!», «Har ishda o'rtachalik yaxshi ekanligini unutmang!». Payg'ambarimiz s.a.v.qayd etganlaridek, «Bu dunyo deb, u dunyodan, u dunyo deb, bu dunyodan voz kechmanglar!».

Oilaga nisbatan ijtimoiy birlik deganda, ikki jinsdagi yoshning bir jamoa — oila bo'lib qo'shiluvini, tinch-totuv turmush kechirishini anglash lozim. Darhaqiqat, bu ijtimoiy birlik yigit va qizning o'zaro ixtiyoriy xohish-istagi, mehr-muhabbati asosida barpo etiladi va u ko'p qirrali, murakkab hayotga kiradi. Chindan ham hayot va turmush ko'p qirrali va murakkabdir, chunki oilaning o'ziga xos xususiyatlari,

oila a'zolarining bir-biriga nisbatan burch, talab va vazifalari mavjud. Chunonchi: otaning burch va vazifalari, onaning burch va vazifalari, farzandlarning burch va vazifalari, shularga og'ishmay amal qilinsagina, oila mustahkam va ishonchli bo'ladi. Erdan uy-ro'zg'orni moddiy ta'minlash, ma'naviy-ruhiy qo'llash, xotiniga, farzandlariga hurmat-ehtirom, ularga nisbatan mehr-muhabbat va har tomonlama g'amxo'rlik, vafodorlik va shu kabilar talab qilinadi. Sharqona odob-axloq ajdodlarning avlodlarga qoldirayotgan munosib tuhfası, bebaho tarbiyasining mevasidir. Ana shu ta'lim-tarbiya jaryonining boshlang'ich nuqtasi ota ibratining farzandga o'tishi, o'tganda ham otaga xos Vatanga, xalqqa, oilaga muhabbat, mardlik, jasurlik, mehnatsevarlik, halollik, ibrat, dushmanlarga nafrat, ishyoqmaslarga, ikkiyuzlamachilarga nisbatan shafqatsiz bo'lish hamda xalqimiz urf-odatları, an'analari, qadriyatlariga hurmat tuyg'ularining singdirilishi asos bo'lib xizmat qilgan. Sharq xalqlari otaga nihoyatda katta hurmat bilan qaraydilar, uni e'zozlaydilar, oilaning poydevori, shohi, ta'minotchisi, himoyachisi, tarbiya maktabining ustozı deb undan faxrlanadilar. «Ota — oilaning podshosidir», deydi mutafakkir Abu Lays as-Samarqandiy¹. Bu ta'bir zamirida g'oyat ulkan g'oya yashirin.

Oila, ota va uning ibratli turmush tarzi to'g'risida buyuk allomalar o'z fikr-mulohazalarini taqdim etganlar:

Ota-onalarni rizo etuvchi bolalardan janob Alloh ham rizo bo'lur (Hadisdan).

Otalaringizga ezgu(yaxshi)lik qilingiz, sizlarga bolalaringiz ezgulik qiladi (Hadisdan).

Otaga muhabbatingni saqla, agar sen otaga bo'lgan muhabbatingni yo'qotsang, Alloh seni har turli fayzlardan mahrum qilur (Hadisdan).

Otasining vafotidan keyin ham, uning hayot vaqtidagi do'stlarini do'st tutgan odam yaxshilarning yaxshisidir (Hadisdan).

Otaga itoat qilmoq Allohga itoat qilmoqdir. Otaga gumrohlik qilmoq Allohga gumrohlik sanalur (Hadisdan).

Otaning do'stini hurmat etmoq yaxshilikdir (Hadisdan).

Sening o'zing ham, moling ham otangnikidir (Hadisdan).

¹ Abu Lays as-Samarqandiy. Bo'ston ul-orifin. Toshkent, «Cho'lpon» nashriyoti, 1992. 22-bet.

Farzand otasining molini boshqaruvchidir va boshqarishga javobgardir (Hadisdan).

Kimki qabrdagi otasining rizoligini tilasa, otasining yaqinlarini ziyorat qilsin (Hadisdan).

Hech bir ota bolasiga yaxshi odobdan ortiq hadya berolmaydi (Hadisdan).

Alloh otalaringiz nomi bilan ont ichmoqni taqiqladi (Hadisdan).

Ota bo'lmagan, ota qadrini bilmas (Amir Temur).

Otangdan ayrilib qolganingga ortiqcha o'kinma... Akang bo'lsa, otang o'rnida ko'r, anga farzandlik burchlarini ado et. Inilaring bor ersa, alarga otalik qilish sen uchun ham farz, ham qarz! (Abu Lays Samarqandiy).

Ey farzand, to tiriksan, har tong bir rakat suradan so'ng otang haqqiga tilovat qil. Yetti iqlimni otang ruhi qo'llab-quvvatlaydi (Abu Lays Samarqandiy).

Uylanish maslahatini solgan ota-onang yo'rig'iga yursang, aslo xato qilmag'aysan (Abu Lays as-Samarqandiy).

Xizmat qilgin ota-onangga

Unutmagin ustozingni ham. (Nizomiy Ganjaviy)

Odob-axloq haqidagi hikmatlarda ota-onaning oila oldidagi burchlari, bir-birlariga sadoqati, o'zaro fikr almashinuvi, kamchiliklarni maslahatlashgan holda, aql bilan bartaraf etishlari alohida bayon qilingan. Donolar bisotida qayd etilganidek, «Oilada erkak podshohdir, ona esa vazirdir. Vazir faqat yaxshi maslahatchidir. Hukmdor emas. Biz bilamizki, podshoh vazirlarini xohlagan paytda o'zgartirish, almashtirish huquqiga ega, ana shuni esdan chiqarmaslik kerak. Biroq aqlli vazir o'zining aql-farosati, tadbirkorligi, ishbilarmonligi bilan bunga yo'l qo'ymasligi zarur».

Ayol zimmasiga vafodorlik, shirin tavoze, muloyimlik, uyro'zg'orni sarishta-saranjom tutish, ozodalik, pazandalik, chevarlik, farzandni tarbiyalash, shirinso'zlik singari talab va vazifalar tushadi. Shuningdek, Fotima ul-Banot ta'biri bilan aytganda, erga yoqmaydigan so'zni aytmaslik, unga ma'qul tushmaydigan ishni qilmaslik, erga chiroyli va go'zal bo'lib ko'rinish, xullas, erga xush keladigan narsalarni bekamu ko'st, darhol bajarish lozim. Ana shundagina oila mustahkam bo'ladi, er-xotin o'rtasida mehr-oqibat orta boradi. Oila bir gulshanki, unda muhabbat

chechagi qiyg'os ochilur. Oila bir bog'durki, unda orzu-umid daraxtlari meva tugadi. Oila bir qasrki, baxt naqshlari rangorangdir. Oila bir ummonki, his-tuyg'ular to'liqlari ko'zni quvontiradi.

Xullas, bu xususda rang-barang hikmat durdonalari mavjudki, quyida biz ulardan ayrimlarini e'tiboringizga havola etamiz:

Xotinlarga eng qimmatli kishi, o'zining eri, erlarga eng qimmatli kishi onasidir (Hadisdan).

Avvalo onangga yaxshilik qil, so'ngra otangga (Hadisdan).

Alloh taoloning kuchsiz xalqi bo'lgan xotinlarni urmangiz (Hadisdan).

Jannatga kiraman degan odam onalarning rizoligini olsin (Hadisdan).

Sizning ezgu niyatda bo'lganingiz — xotiningizga ezgu bo'lganingiz (Hadisdan).

Rasuli Akrom (sallollohu alayhi vassallam) dan: «Mo'minlar orasida qanday mo'minning imoni komil bo'lur?» deb so'raganlarida, «xotiniga yaxshi bo'lganning» deb javob berganlar.

Alloh qoshida ko'p bola tuqqan xotin bola tug'magan go'zal xotindan ortiq seviklidir (Hadisdan).

Er bilan xotin bir-biriga marhamatu muhabbat nazari bilan qarasa, bir-birlariga izhori muhabbat qilishsa, butun gunohlari barmoq oralaridan to'kiladi (Hadisdan).

Insonlarning saodat(baxt)lari xotinlar oldidadir (Hadisdan).

Odamning uyida tadbirli va tarbiyali bir xotin bo'lmasa, ahvoli tashvishli bo'ladi (Hadisdan).

Bolalarini ko'rib, onalarning ilmu tarbiyasini, nazofatu ongini anglarsiz (Rizouddin ibn Faxruddin).

Xotinlarning jilmayib kulmoqlari naqadar yoqimli bo'lsa, qiyqirib kulishlari shul qadar yoqimsizdir (Rizouddin ibn Faxruddin).

Dunyoning baxtsizlari tarbiyali xotin ila tarbiyali boladan mahrum bo'lgan zotlardir (Rizouddin ibn Faxruddin).

Oila — sevgi asosida bir-birini tushungan ota-onalar, o'z burchlarini to'g'ri bajara oladigan, har qanday sharoitda bosiq, o'zlarini aqlan boshqara oladigan, jismonan baquvvat, odob-axloqda hikmatlar durdonasiga amal qiladigan fazilatli

maskandir. Sevgi-muhabbat haqida cheksiz hikmat durdonalari yaratilganki, ular yosh oilalarni mustahkamlash uchun xizmat qilib kelmoqda. Sevgi va uning oiladagi ahamiyati haqida taniqli mutafakkir ayol Robia-i Adaviyya quyidagi baytni keltiradi:

*Sevaman! deysanu, etasan isyon,
Bu holing ajabdir, bo'laman hayron.
Itoat qilgin-da, sevsang gar albat,
Sevgan suyganiga etar itoat.*

Sevgiga sodiqlik oila shakllangan kundan boshlanadi. Bu haqda g'azal sultonlardan biri Jaloliddin Rumiy (1207–1273) ning baytlarida shunday deyiladi:

*Laylini ko'rdi shoh, dedi: «Hoy!
Sen misol Majnunni yondirgan chiroy?
Lek chiroying o'zgin afzal emas...»,
Qiz dedi: «Bas, chunki sen Majnun emas!»*

Bu izohda sevgi rang, bo'y, qomat, go'zallik tanlamaydi, sababi yurakdan sevishtir har qanday narsadan ustun, degan g'oya singdirilgan. Demak, oilaning sevgi asosida shakllanishi uning chin yurakdan seva olishi bilan bog'liq ekanligidadir. Sevgi asosida qurilgan oila baxt va muhabbatni o'zida jam qilgan she'rlarda aks etganligini shoir T. Mahkamovning quyidagi misralaridan bilishimiz mumkin:

*Dur yog'ilar ko'zlaringdan, quyoshmisan yo Hulkar,
Nur sochuvchi yulduzlarga sirdoshmisan yo Hulkar.
Yoki yongan yuraklarga bardoshmisan sen o'zing,
Ko'zlaringda kulib turgan oftob bormi Hulkarim?
Hayratlanib savol birla goh boqasan men tomon,
Nelarnidur aytolmasdan qiynalursan ko'p zamon,
Yo sevgingga ishonmassan, o'ylaringda ming gumon,
Yo ko'nglingda ishq bobida hisob bormu Hulkarim?
Olam aro o'zingmisan tengi yo'q bir tanho zot,
Husn aro ruxsoringning ta'rifi yo'q parizod,
Necha oshiq visolingga yetmay chekar oh-faryod,
Yor dardida men kabi betob bormu Hulkarim?*

Oila mazmun va mohiyatiga ko'ra har bir xalq, har bir millat uchun o'ziga xos e'tiborli xususiyatlarga ega. Sharqda oila tushunchasi, oila qurish va uning mustahkamligi, farovonligi va barqarorligini ta'minlash muqaddas hisoblanadi. Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda: «Bunda o'zaro hurmat va

qattiq tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarining omon-esonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajada ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir».

Shuning uchun ham mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridan oila farovonligini ta'minlash hukumatimiz faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Buning uchun oilaning mustahkamligi, farovonligi va barqarorligini uzviylashtirish bilan bog'liq barcha masalalarni o'zida mujassam etgan muhim ishlar amalga oshirildi. Vatanimiz mustaqilligining qisqa davri ichida oila, onalik va bolalikni muhofaza qilish, fuqarolarning huquqiy ma'rifatini oshirish, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini ta'minlash, uy mehnati va madaniy-maishiy turmush sharoitini yaxshilash, oilaning ma'naviy-axloqiy asoslarini takomillashtirish, ko'p bolali, kam ta'minlangan, nochor oilalarni, nogironlarni, qarovchisiz keksalar, yolg'izlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, oilada ma'naviy va jismoniy barkamol shaxsni shakllantirish borasida keng qamrovli ishlar amalga oshirildi.

Oilaning o'ziga xos qator vazifalari mavjud bo'lib, uning asosiy va muhim vazifalaridan biri farzand ko'rish, ajdodlar davomiyligini, yer yuzida insoniyat tarixiy taraqqiyotini ta'minlashdan iborat. Oiladagi reproduktiv faoliyat er-xotin, qaynona-kelin, qaynota-kuyov o'rtasidagi munosabatlarni yanada mustahkamlaydi, qon-qarindoshlar ichida mehr-muhabbat rishtalarini qattiqroq bog'laydi. Xalqimizda «Bolalik uy bozor — bolasiz uy mozor», degan gap bor. Bolalik uyda shodu xurramlik, tinchlik-osoyishtalik hukm suradi. Bunday oilaning har bir kuni mazmunli, rejali va aniq maqsadli o'tadi. Farzandsiz oila aksariyat hollarda notinch, omonat va hatto barakatsiz, nursiz hamda fayzsiz bo'ladi. Bunday oilada er-xotin o'rtasidagi o'zaro munosabatlar go'yoki soxta, omonatdek kechadi, hatto o'z oilasiga, atrofdagilarga, qo'ni-qo'shnilarga, qarindosh-urug'larga, hayotga, umuman, turmushga munosabatlari yuzaki, kelajakka intilishlari maqsadsiz bo'lib, ular ota-onalik mehr-muhabbati, mehr-muruvvati kabi yuksak hissiyotdan bebahra qoladilar.

O'zbek oilalari ko'p bo'g'inli bo'lib, aksariyat hollarda qaynona-qaynota, o'g'il va kelin, qayin aka va qayin singil, opa, nevaralar birgalikda yashashadi. Bunday oilalar shu oilaning o'zi uchun xos bo'lgan o'zaro hurmat, mehr-oqibat, hamkorlik rishtalarining mustahkamligi va shu kabi axloqiy qadriyatlarning keyingi avlodlarga yetkazilishida muhimdir. Shuningdek, oiladagi katta kishilarning yoshlarga oila saboqlarini, ro'zg'or va bola tarbiyalashdagi tajribalarini, yutuqlarini kelin, o'g'il va qizlariga o'rgatishlari oila mustahkamligini ta'minlash uchun zamin bo'lib xizmat qiladi.

Qaynota-qaynona bilan bir oilada yashaydigan kelin uchun baxt va saodat eshigi ochiqdir. Chunki boshqa oila sharoitida o'sib tarbiyalangan qiz bola begona oilaga kelin bo'lib tushadi, har bir oilaning o'z ichki tartib-qoidasi bo'lib, unga amal qilgan, izzat-ikromini joyiga qo'ygan kelingina shu oila a'zolari, shu avlod o'rtasida hurmat topadi, palak yozadi. Bu o'rinda qaynona-qaynota o'giti, tajribasi, ta'lim-tarbiyasi, namunasi kelin uchun mayoq hisoblanadi. Xalqimiz o'rtasida «Qarisi bor uyning parisi bor», «Qaynonasiz kelin masxara kelin», «Qari bilganni pari bilmas» kabi maqollar bejiz paydo bo'lmagan.

Oilaning vazifalaridan yana biri iqtisodiy-moliyaviy faoliyatni to'g'ri yuritish hisoblanadi. Katta jamiyatning o'z iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy masalalari bo'lganidek, oilaning ham o'ziga yarasha iqtisodi, jamg'armasi, byudjeti, kirim-chiqimi, daromadlari kabi jihatlari mavjud. Oila a'zolarining shu oilaga taalluqli daromadlarini rejali sarflashi, kundalik turmush uchun zarur bo'lgan ro'zg'or asbob-anjomlarini, kiyim-kechaklarini va oziq-ovqat mahsulotlarini me'yor bilan xarid qilishi, tejamkorligi, isrofgarchilikka yo'l qo'ymasligi — shu oilaning har tomonlama gullab-yashnashi uchun mustahkam zamindir. Oilani iqtisodiy rejalashtirish, oila jamg'armasidan oqilona foydalanish oila boshliqlaridan juda katta boshqaruv, tadbirkorlik va rahbarlik mahoratini talab etadi. Albatta, bu o'rinda oila boshliqlarining hayotiy tajribasi, nazariy va amaliy bilimi, ish-bilarmonligi, tadbirkorligi oilaning boshqa a'zolariga namuna bo'lmog'i zarur. Chunki har bir oila o'z moliyaviy mavqei jihatidan alohida daxlsiz saltanatdir, bu saltanatning moliya vaziri ota hisoblanadi, o'rinbosari esa, shubhasiz, onadir.

Oilaning eng muhim vazifalaridan yana biri tarbiya hisoblanadi. Zotan oila — tarbiya maskanidir. Aynan shu maq-

sadda dunyoga kelgan farzand ota-onadan nafaqat irsiy xususiyatlarni, balki ulardagi xatti-harakat, odob-axloq fazilatlarini ham o'zlashtirib oladi. Ota-ona o'rtasidagi o'zaro hurmat, mehr-oqibat, halollik, poklik, mehnatsevarlik, insonparvarlik kabi qadriyatlar ona suti, ota o'giti, ularning ibрати bilan farzandlarning xatti-harakati mazmuniga singib boradi. «Qush uyasida ko'rganini qiladi», degan gaplar oila tarbiyasining tub negizini, kerak bo'lsa mohiyat o'zagini tashkil etadi.

Bolaning axloqiy, estetik, iqtisodiy, ekologik, jismoniy, ma'naviy, gigiyenik, jinsiy tarbiyasida oila asosiy omil hisoblanadi. Bu o'rinda ota-ona — san'atkor, bola — san'at asari, tarbiya jarayoni esa — yaratilgan yangi asardir, to'g'rirog'i san'atning o'zidir. San'at asarining muvaffaqiyati, jozibadorligi, umrboqiyliги san'atkorning mahorati, saviyasiga bog'liq bo'lganidek, badiiy asarning kuchi, ta'siri adibning didiga, uning hayotni teran anglashiga bog'liqdir. Bolani tantiq, injiq, erka, «Tegma nozik — tilla qoshiq» qilib o'stirmaslik haqida ko'p gapiramiz, hatto ko'p va xo'p eshitib kelamiz. Lekin bu bolani erkalatish, erkalash, uni ovutish, kerak bo'lsa suyish, sevish man etilgan degani emas, balki uni erkalash tarbiya mezonlaridan biri. Bolalar, umuman, go'daklar, ayniqsa, o'ta qiziquvchan, aytganini qildiradigan bo'ladi, shundan xalqimizda bir ajoyib maqol bor: «Bola zo'rmi, podsho». Shu maqol asosida g'aroyib naql vujudga kelib, u xalq orasida yuradi. Aytishlaricha, qadimda bir podshoh o'z nevarasi bilan ertalabki nonushtani qilayotgan ekan. Xizmatkorlar ularga sut olib kelishadi, bola sut emas, suv ichkisi kelayotganini aytadi, suv olib kelishadi. Bola bobosi shohga sut bilan suvni aralashtirishni so'raydi, bu ham yetmagandek, endi sutni suvdan ajratib berishni talab qiladi. Buni hech kim bajara olmasligi aniq! Xalqimiz dono va donishmand xalq, uning yaratgan maqollarida ham bu sezilib turadi. Chunonchi: «Bola aziz, tarbiyasi undan aziz». Bola tabiiy zo'mlik, zo'rlik qiladi, xarxasha qilishi mumkin, bularni bolaga ovutib yoki erkalab aytilsa, bola buni tushunadi, uni bu xil holatda jerkimaslik lozim, jerkish uni battar xurujga soladi.

Oilada bo'sh vaqtni samarali tashkil etish oilaning asosiy vazifalaridan biridir. Bo'sh vaqt jamiyatning muhim ijtimoiy qadriyatlaridan hisoblanadi. Oilada bo'sh vaqtni faol tashkil etish, ya'ni kitobxonlik, mehnat, shuningdek, muzey, kino, teatr, konsert, tarixiy obidalarga, qadamjolarga sayohatlar uyushti-

rish oila barkamolligini ta'minlashning muhim vositasidir. Sharqona odob-axloqqa oid xalqimizning «Sayohat — dilga rohat», «Sayohat — tanga rohat. Tan emas, jonga — rohat», «Sayyohning orzusi — dovon oshmoq» kabi maqollar ibratli dam olishning mazmun va mohiyatining naqadar ulug' ekanligini asoslab beradi.

O'zbek oilasiga xos bo'lgan yana boshqa e'tiborli xususiyatlar mavjuddirki, ular uzoq yillar davomida shakllanib, qadriyat darajasiga ko'tarilgan va bugungi kunda ham o'z ta'sir kuchini saqlab qolmoqda. Oila, umuman, oilaning ko'p bo'g'iniligi (oilada bobo, o'g'il, kelin, nevara-chevaralar birga yashaydi), bolajonlilik, serfarzandlilik, mehnat taqsimotining qat'iyligi, oila jamg'armasining ota-ona tomonidan boshqarilishi, oila kichik a'zolarining kattalarga izzat-ikromi, bo'ysunishi, oilada erkakning muhim qadri va o'rni, ota-onaga nisbatan munosabatning alohida ahamiyat kasb etishi, ayollarga nisbatan ehtirom, ularni avaylab-asrash hissining kuchliligi, oila g'ururi, sha'nini himoya qilish har bir oila a'zosi uchun burchga aylanib qolganligi, tug'ilib o'sgan joyga nisbatan alohida mehr-muhabbat tuyg'usining zo'rliigi, o'troqlashishning an'anaviyligi va boshqalardan iborat.

Oilada har bir ota-onaning vazifasi o'z oilasida teran sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va farovonligiga erishish uchun bilimli, aql-zakovatli, uddaburon, jismoniy va ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashdan iboratdir. Oila an'analari, kasb-kori, shajarasining davomiyligini ta'minlash, bo'sh vaqtni unumli o'tkazishga erishish buning ajralmas bo'lagi hisoblanadi. «Ota hunari — bolaga meros» maqoli har bir oila uchun muqaddasdir. Shuningdek, oilada giyohvandlik, maishiy nopoklik, axloqsizlik, nosog'lom e'tiqod, aqidaparastlik, xoinlik kabi ba'zi bir illatlarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun muntazam tarzda odob-axloq tarbiyasini takomillashtirish eng muhim masala hisoblanadi.

Oilada kimning qanday ishlar bilan shug'ullanishi, oila a'zolarining bir-birini bilishlari, gohida tergap turishlari ham zarur hodisa. Deylik, oiladagi o'g'illardan yoki qizlardan biri uyga kechikib, o'z vaqtida kelmaydigan odat chiqara boshlaydi. Buni, albatta, dastlab opa-singillar va aka-ukalar, keyinchalik esa ona, hatto, bora-bora ota ham sezib qolishi muqarrar. To'g'ri, avvaliga ota buni bilmasligi

mumkin. Ona, aka-uka yoki opa-singillar o'sha noxush voqea va hodisaning, o'g'il yoki qizning nojo'ya xatti-harakat qilishi yoxud noto'g'ri yo'lga kirishining oldini olishlari lozim. Bu ishni o'g'il yoki qiz hech qanday sababsiz kech kelgan birinchi kundanoq boshlash kerak, chunki keyin kech bo'ladi. Basharti o'g'il yoki qiz sarkashlik qilib, onaga monelik bildirsa, to'g'rirog'i, bunga onaning kuchi yetmasa, undasidan chiqa olmasa, bunday hollarda voqea darhol otaga yetkazilishi maqsadga muvofiq. Xalqimizda otaning oiladagi o'rni to'g'risida: «Ota so'zi — pichoq. Ona so'zi — qumaloq» yoki yana: «Ota qarg'ishi — o'q. Ona qarg'ishi — do'q», degan hikmatga aylangan maqollar aynan shunday vaziyatlarni bartaraf etish jarayonida paydo bo'lgan. Bu vazifani aslo kechiktirish mumkin emas, zinhor paysalga solmaslik kerak, agar kechiktirilsa, oqibati juda og'ir, musibatli bo'lishi mumkin. Bu bilan oilada bola tarbiyasida juda ehtiyot bo'lish, pinhoni nazoratni yo'lga qo'yish lozim, degan fikrni ilgari surmoqchimiz. Zotan, bir oila notinch bo'lsa, unda urish-janjal ko'paysa, butun mahalla bezovta bo'lishi mumkin, shuningdek, bir oila maishiy buzuq bo'lsa, demak, xalqning obro'siga putur yetadi. Shuning uchun bir oiladagi noxushlikni ota-ona eplay olmasa, shu oilaga qo'ni-qo'shnilar, albatta, yordam qo'lini cho'zishi maqsadga muvofiqdir. Demak, oila jamiyatning asosiy negizi bo'lib, uning mustahkamligi va farovonligidan jamiyat manfaatdordir.

Darhaqiqat, donolarimiz ta'biri bilan aytganda, «Oila — jamiyatning duru-gavharidir». Ushbu duru-gavharning musaffoligini ta'minlash, atrofdagilarga ta'sirchanligini oshirish, odamlar muhabbatiga erishish oilaning har bir a'zosidan juda katta mas'uliyat talab etadi. Oila deb atalmish muqaddas saltanatning toptalishi, buzilishiga yo'l qo'yish, uning sha'nini bulg'ashga hech kimga haq-huquq berilmagan, zero oila — davlat tayanchi, baxt va saodat beshigidir. Odob-axloqli oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlovchi, milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlovchi, ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni dunyoga keltirib tarbiyalovchi muqaddas makondir. Ushbu mo'jaz makon, jozibali maskan jamiyat deb atalmish buyuk bir mo'jizaning poydevorini tashkil etadi, jamiyatning, davlatning farovonligi, gullab-yashnashi aynan shu asos — tamalning mustahkamligiga bog'liqdir.

MUSTAHKAM OILA — JAMIYAT KO'RKI

Oila — aziz va muqaddas maskan.

Milliy ma'naviyatimizga xos odob-axloqqa tayangan O'zbek oilasi o'zining barkamolligi, farovonligi va mustahkamligi bilan butun dunyoga namuna bo'lishi uchun mustahkam poydevorga ega. Poydevori mustahkam bino esa asrlar osha hayot to'fonlariga bardosh berib, qaddi bukilmaydi. O'zbek oilasi ham xuddi shunday poydevori mustahkam, qaddi tik qal'a hisoblanadi. Bu qal'aning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy manfaatlari davlat, jamiyat diqqat-e'tiborida ekan, unga hech qanday yovuz kuch, g'oya, qiyinchilik ta'sir etmaydi, aksincha u barqarorlashadi, mustahkam va farovon bo'lib boradi. Oila deb atalmish muqaddas Vatanda istiqomat qiluvchi insonlar bir-birlari bilan axloqiy, huquqiy, ruhiy, iqtisodiy aloqalar tufayli muomala-muloqotga kirishadi. Ular yashash uchun mehnat qiladilar, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida sa'y-harakatini amalga oshiradilar.

Inson paydo bo'libdiki, u o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun harakat qiladi. Darhaqiqat, xoh moddiy bo'lsin, xoh ma'rifiy bo'lsin, xoh ma'naviy bo'lsin, xoh huquqiy bo'lsin, xoh axloqiy bo'lsin, xoh jismoniy bo'lsin odam shu kabi ehtiyojlarini qondirish yo'lida hech qanday narsadan qaytmaydi. Insonning qabihligi yoxud buzuqligi ham, yaxshiligi va ezguligi ham shundan kelib chiqadi. Insoniyat tarixidan ma'lumki, inson moddiy ehtiyojni hamisha birinchi rejaga qo'yadi. Bugungi kunda bu xususda xalqning «Avval iqtisod — keyin siyosat» degan naqli shior darajasiga ko'tarildi.

Hayot va turmushda «Kichik bir oila iqtisodi va davlat iqtisodi» tushunchalari mavjud. Boisi pul, mol-mulk kabi oila ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan narsalar — bu oila iqtisodi. Oila iqtisodi mehnat bilan topilgan halol mol-mulk hamda tejamkorlik yo'li bilan yaratilgan narsalardan iboratdir. Bu o'rinda tarbiyashunos olim mol-dunyoni halol mehnat evaziga to'plash va oilada bolalarni shu ruhda tarbiyalash g'oyasini ilgari surgan. Zotan pul, molu dunyo oila iqtisodining negizini tashkil etadi, iqtisod atamasi «uy xo'jaligi» ma'nosini anglatadi. Demak, oila iqtisodi uy-ro'zg'or yuritish haqidagi bilim, malaka va ko'nikmalar yig'indisidan iboratdir. Abdulla Avloniy ta'rifiga ko'ra, «Iqtisod deb pul va mol kabi

ne'matlarning qadrini bilmakni aytiladur», «Molu davlati ko'p bo'lgan inson boy emas, balki iqtisodchi inson boydir».

Oila iqtisodini shakllantirishda, boshqarish va nazorat qilishda uning har bir a'zosining o'rni, maqomi bo'ladi. Oila pul daromadlari avval ta'kidlaganimizdek, halol, pok yo'l bilan mehnat evaziga topilmog'i zarur, o'g'rilik, qimor o'ynash, pora, aldatchilik, fohishalik, qalloblik bilan orttirilgan boylik haromdir. Shuning uchun oila iqtisodiga qo'shiladigan hissa halol bo'lmog'i lozim, halol bilan haromni farqlay bilishni esa bola ongiga yoshlikdan singdirib borish zarur.

Odatda, o'zbek oilalarida oilaning moddiy ta'minoti erkak zimmasida bo'ladi, uning jamg'armasini tejamkorlik bilan sarflash, isrofgarchiliksiz, qut-barakali bo'lishini ta'minlash ayolning vazifasidir. Shuning uchun oila va davlatning boy, to'q, farovon turmushi ko'proq erkaklarga bog'liq, zotan tejamkorlik — oila farovonligining asosidir. Oila qanchalik to'q, farovon yashasa, shu oilada kamolga yetayotgan farzandlarning kelgusidagi to'kin-sochin turmushiga asos solinadi. Bu esa o'z navbatida davlat va jamiyat boyligi uchun zamindir. Abdurauf Fitrat aytganidek, «Ma'lumki, yashash uchun pul va pul topish uchun sa'y va amal lozim. Tajribasizlik va zaif mijozlari ustiga ayol zoti ba'zi yillari to'qqiz oy «homiladorlik» yukini ko'tarib yuradi, bola tug'ilishidan boshlab tarbiyasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yana borib ishlab pul topish esa ularga mushkuldir. Ishlab sa'y-harakat qilib pul topish bu erkaklar burchidir. Erkaklar bor kuchlarini ishga solib, pul topib bir qismini ahli ayollariga extiyojlari uchun sarf qilishlari lozim. Puli va boyligi bor kishilar bola-chaqalari, ahli ayollari xususida ziqnalik ustiga minnat yoki oilaga sadaqa bergandek muomala qilib, o'zi aysh-ishrat bilan mashg'ul bo'lsa, ularning zulm va insofsizlik qilishlariga zarracha shubha yo'qdir. Zulm va insofsizlik esa islomda kufr va haromdir. Bas, erkaklarning bu harakatlari ham haromdir».

Insondan pul, molu dunyo topish bir aql talab etsa, uni sarflay olish o'n marta ortiq aql talab etadi. Shuning uchun oila iqtisodiga o'ta mas'uliyat, puxta reja asosida munosabatda bo'lmoq lozim. Oila iqtisodini rejalashtirmasdan turib, mamlakatimizning iqtisodiy taraqqiyotiga munosib ulush qo'shish mumkin emas. Aksariyat, o'zbek oilalarida oila daromadi, chiqimi, kundalik ehtiyojlari, sarf-xarajatlari, har bir kishi uchun bir kunlik, bir oylik, bir yillik oziq-ovqat mahsulotlari

me'yori (non, go'sht, sut, ko'katlar, poliz mahsulotlari va hokazolar)ga loqayd munosabat mavjudligi hech kimga sir emas. Qolaversa, mavsumiy kiyim-kechaklar, madaniy-ma'rifiy saviyani oshirishga, sayru-sayohatga, oilaviy an'analar, marosimlarni nishonlashga va oila a'zolarining boshqa ehtiyojlariga (yengil mashina, velosiped, texnika ashyolari va hokazo) sarflanadigan mablag' hajmi va boshqalar oldindan rejalashtirilmaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida oilaning tejamkorligini ta'minlash uchun, avvalo, uning iqtisodini rejalashtirish eng zarur omillardan biri ekanini unutmaslik lozim. Xalqimizda «Rejali ish buzilmas», «Maslahatli to'y tarqamas», «Rejasiz ish — qolipsiz g'isht» kabi maqollar ham har bir ishni oldindan puxta o'ylangan reja asosida qilmoq zarur, aks holda u ish palapartish, muvaffaqiyatsiz tugashi mumkin degan ma'noda qo'llaniladi.

Oila iqtisodida jamg'armaning o'rni katta. Oilaning jami puli, daromadlari va sarf-xarajatlari oila jamg'armasini tashkil qiladi. Oilaning qancha daromadi, qancha xarajati mavjudligi jamg'armadan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilib borilishi ham zarur omil hisoblanadi. Oilaning moddiy baquvvatligi oila daromadini mohirona ko'paytirish va uni xo'jalik yuritishda mohirona sarflashga ko'p jihatdan bog'liq. Tejamkorlik esa oila farovonligini ta'minlovchi muhim moddiy-ma'naviy qadriyat hisoblanadi. Tejamkorlik — xasislik emas, balki, uning mazmunida oila mablag'ini qattiq nazorat qilish, halol mehnat evaziga kelgan pul va ro'zg'or anjom-ashyolari, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklarni qadrlash, avaylab-asrash, iqtisodiy kamchilikni chuqur bilish, ehtiyotkorlik, nafsni idora etish, boyvachchalik orqasida bo'ladigan manmanlikdan o'zni tiyish, har bir narsadan unumli foydalana bilish mahoratiga ega bo'lish demakdir.

Mamlakatimizda hukm surayotgan bozor iqtisodiyoti har bir kishidan tejamkorlikni talab etadi, boisi oiladagi narsalarni tejaydigan inson, davlat, mamlakat boyliklarini, mol-mulkini avaylab-asraydi. Shuning uchun ham ushbu fazilat hozirgi zamon kishisi uchun hayotiy me'yor, turmush tarzini yuksak darajaga ko'taruvchi ma'naviy yetuklik mezonidir. Insondagi «men» va «meniki» tushunchasining yuksak darajada shakllanishi «Bu oila — meniki», «Oiladagi har bir narsaga men javobgarman», «Ekin maydonlari, ishlab turgan korxona, stanok — meniki, men ularning egasiman», degan tushunchalarni

uning ongida qo'rg'oshindek mustahkam muhrlanib qolishi, o'z-o'zidan oilada, o'z o'rnida atrof-muhitga tejamkorlik bilan munosabatda bo'lish hissini paydo qiladi. Mustaqillik sharo-fati bilan uy-joy, korxona va tashkilotlarni xususiylashtirish, xususiyl korxonalar tashkil etish, tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l berilganligi, qishloq xo'jaligida oila pudrati, dehqon xo'jaligi, fermerlik faoliyatlarining tashkil etilganligi har bir fuqaro ongida «men» va «meniki» tushunchalarini shakllan-tirishga qaratilgan sa'y-harakatlardir. Tejamkorlik saboqlari ota-ona, momo-bobo namunasida bola ongi, xatti-harakatiga singib boradi. Xalqimizda «Yo'lini bilgan bir yil yetim, yo'lini bilmagan ming yil yetim», «Ko'rpangga qarab oyoq uzat», «Tejamkor uyning barakasi bor» kabi naqlar shunchalik ay-tilmagan. Oiladagi katta yoshdagilarning amallari, faoliyatlari bilan xalq naqlari vositasida bolalarda oila iqtisodini yuri-tishda malaka va ko'nikmalar shakllanib boradi.

Me'yorsiz taom tayyorlash va uni isrof qilish, oila daro-madini hisobga olmasdan kiyinish, ichish, chekish kabi illat-larga berilish, ortiqcha sarf-xarajatlar bilan to'y-ma'rakalar o'tkazishning nima zarurati bor! O'z boyligini ko'z-ko'z qilish, o'g'il uylantirayotganda yoki qizni turmushga be-rayotganda ehtiyojidan ortiq mol-dunyo berish, me'yoridan ko'p ro'zg'or buyumlarini hadya qilish, qudalar o'rtasidagi ortiqcha urf-odatlar, rasm-rusmlarning, oilaviy tantanalarning o'tkazilishi oila iqtisodiga salbiy ta'sir etadi.

To'y va ma'raka, motam marosimlarini o'tkazishdan maqsad o'z xursandchiligi va xafachiligini do'stu birodarlar bilan baham ko'rish, ular suhbatidan bahramand bo'lish, olam-dan o'tganlarning ruhini xotirlash va qadrlashdan iboratdir. Ba'zi nobakor farzandlar ota-onani tirikligida yo'qlash, yor-dam berish, og'ir yumushlarini yengillashtirishni xayollariga ham keltirmaydilar. Ular olamdan o'tganlaridan so'ng esa o'zlarining soxta mehribonchiliklarini, boyvachchaliklari-ni namoyish etmoqchi bo'ladilar. Xalqimizda bir naql bor: «Ota-onang o'lganidan so'ng ming kun yig'lagandan ko'ra, tirikligida bir kun yo'qla». Shuning uchun ota-onaga qiladi-gan barcha yaxshiliklarni uning tirikligida qilmoq zarur. Bu o'rinda yurtboshimizning fikrlari barcha uchun dasturilamal bo'lishi zarur. Prezidentimiz: «Ayollarimizni hurmat qilay-lik, e'zozlaylik. Bu foniyl dunyoda onalarimizni boshimizga ko'taraylik. Qaniydi, onaginam tirik bo'lsalar, dunyoni sayru

sayohat qildirib kelmasmidim. Onalarimizning, otalarimizning umrini g'animat bilib, qadriga yetaylik»,— deydilar.

Darhaqiqat, turmushda zarur bo'lgan barcha narsalarga osonlikcha, mehnatsiz ega bo'lgan yosh kelin-kuyovda ota-ona mehnatini qadrlash, ro'zg'or buyumlarini avaylab-asrash, tejash, oilaning moddiy xo'jalik vazifasini bajarish uchun intilish qayoqda bo'lsin? Oilaning har bir a'zosi bor-yo'g'iga qanoat qilishga o'rganishi lozim. Mehnatga halol va to'g'ri yondashish, o'z kasbini sevishtirish va kasbi orqali topgan daromadiga qanoat qilish ham oilani mustahkamlaydi. Abdurauf Fitrat bayon etganidek: «Qanoat deb janobi haq tarafidan ehson bo'lgan ahvolga yetishdurimiz ne'mat va molga shukr, boshimizga kelgan faqr, musibat, falokatlariga chidab, sabr qilmoqni aytilur. Qanoat, hasad, tama, hirs, xorlik kabi illatlarning da'vosi nafsimizni yig'ishimizdur». Eslatilgani kabi nafsni idora qilish, nafsqa qarshi kurash, nafsni yengish, nopok qiliqlardan tiyilish insonni soflikka yetaklaydi, boylik to'plash, boylikka intilish, mol-mulk to'plashga mukkasidan tushish esa kimsalarni tubanlikka yetaklaydi. Varroq Termiziy (IX asr) aytar ekan: «Kimki o'z nafsiga mahliyo bo'lsa, kibr va hasad, xorlik va xo'rlik unga sherikdir». Yoki Sayyid Burxoniddin Termiziy (vaf. 1241)dan bir hikmat keltiriladi: «Ba'zilar bu dunyoga non yeyishga, ba'zilar nonni tomosha qilishga keladi». Bu hikmat zahirida katta tasavvufiy fikr jamuljam, «non yeyishga» kelish dunyo ne'matlariga ochofatlik, qizg'anchilik, ochko'zlik alomatlariga, nafsni hakkalak otganlik illatlariga ishora bo'lsa, «nonni tomosha qilish» esa, aslida qanoat, sabr-bardosh, chidam, boriga shukr demakdir.

Mehnat bilan topilgan boylik qadrlil bo'ladi, mehnatning qadrini bilganlarga boylikni qadrlaydi, tejaydi, noo'rin sarflamaydi. Shu o'rinda bir afsonani keltirish maqsadga muvofiqdir: Mo'ysafid chol keksayib kuni bitganini sezadi va oldiga yolg'iz, lekin erkatoy o'g'lini chorlaydi. Ota o'g'liga: «O'g'lim, bor mol-mulkinni senga xatlab qoldiraman. Biroq bir shartim bor. O'z peshona tering, halol mehnating bilan menga o'n tanga keltirib berasan»,— debdi. O'g'il o'rnidan turib, onasi oldiga borib bo'lgan gapni aytib beradi. Ona o'g'liga o'n tanga pulni berib: «Bolam, o'rtoqlaring bilan o'ynab, aylanib, kechga yaqin qaytib kel va shu pulni otangga bergin»,— deb uni erkalaydi. Bola onasi aytganiday, kechroq otasi oldiga borib, onasi bergan pulni otasiga uzatadi. Ota

hovuz bo'yida o'tirgan edi, bolasi uzatgan tangananing u yoq-bu yog'ini aylantirib ko'radi-da, uni hovuzga otadi va deydi: «O'g'lim, bu pulni mehnat qilib topmagansan». Farzand voqeani onasiga aytadi. U onasi bilan bugungi ishni ertasiga ham takrorlaydi. Ota esa bu gal ham pulni hovuzga uloqtiradi. Uchinchi kun esa bola kun bo'yi ishlaydi, hammollik qiladi, yuk tashiydi, xullas, halol mehnati bilan o'n tanga topib, otasiga keltirib beradi. Ota esa oldingi kundagilarga o'xshab, pulni ag'darib ko'ra boshlaydi va hovuzga uloqtirayotganda bola otasiga qarab o'zini otadi va deydi: «Otajon, suvga uloqtirmang, uni hammollik qilib yugurib-yelib topdim», deb yalinadi. Shunda ota: «Ha, bu pulni o'z peshona tering bilan topibsan. Avvalgi pullarga iching achimadi, bu gal esa qiynalayapsan», degan ekan. Demak, halol yo'l bilan mehnat evaziga topilgan mol-dunyo qadrli bo'ladi, u noo'rin ketsa, jon achiydi.

Ota-onaning vazifasi farzandni zaruratdan ortiq ro'zg'or asbob-anjomlari bilan ta'minlash, me'yoridan ziyod yedirish, kiyintirish emas, aksincha, ular ongiga oila boshqarish, tejamkorlik saboqlarini singdirishdan iboratdir. Farzandlar istiqbolini o'ylagan ota-ona ularga kasb-hunar sirlarini o'rgatadi. Qiziqishlari bo'yicha chuqur ilm olishlari uchun sharoit yaratib beradi, bo'sh vaqtlarini unumli tashkil etadi, mehnat ko'nikmalarini shakllantiradi. Alisher Navoiy o'git qiladi: «Karam va muruvvat ota va onadurlar, vafo va hayo ikki hamzod(egizak) farzand» («Mahbub ul-qulub»dan). Sababi farzandga vafoni ham, hayoni ham ota-ona o'rgatadi, farzand shuuriga barcha ezguliklarni, yaxshiliklarni, albatta, ota-ona singdirib boradi.

Mol yig'ish, unga moyillik insonga xos xususiyatdir. Mol-dunyo pul, buyum, qimmatli qog'ozlar, zargarlik buyumlari, qimmatbaho materiallardan bo'lgan uy-ro'zg'or ashyolari, kiyim-kechak, nodir kitoblar va boshqalar tarzida bo'lishi mumkin. Mol-dunyo ikki xilda: biri ota-bobolardan meros, ikkinchisi tejalgan oila byudjeti hisobiga yig'iladi. Shuningdek, Abdulla Avloniy aytganidek: «Mol topmakning eng barakatli yo'llari: hunarchilik, ekinchilik, chorvachilik, savdogarchilikdur. Bularning har biriga ham bu zamonamizda bilim lozimdur. Bobolarimizning «bo'lsa-bo'lar, bo'lmasa g'ovlab ketar» zamonlari o'tib, o'rniga «bilgan bitar, bilmagan yitar» zamoni keldi. Chunki ota-onaning farzandlariga meros berishi qadim-

dan odat tusiga kirib qolgan. Aqlli farzand ota-onasi hadya etgan merosdan oqilona foydalanishga, uni ko'paytirishga harakat qiladi. Me'yoridan ortiq meros uzoqni ko'ra olmaydigan farzandni boqimanda, dangasa, tekinxo'r, ishyoqmas qilib qo'yishi mumkin. Shuning uchun ota-onaning asosiy vazifalaridan biri farzandga meros qilib qoldirayotgan molni o'z o'rnida sarflash, rejalashtirish va boshqarish yo'l-yo'riqlaridan ham saboq bermog'i zarur. Albatta, oila a'zolarining yeyishi, kiyishi va boshqa kundalik ehtiyojlarini butunlay chegaralash hisobiga mol yig'ish mumkin emas. Mol yig'ishdan maqsad hayotda uchrashi mumkin bo'lgan og'ir kunlarda, kundalik hayotiy ehtiyojni qondirish zarurati paydo bo'lganda, farzandlarni mustaqil hayot kechirishlari uchun shart-sharoit yaratish lozim bo'lgan taqdirda foydalanishdan iboratdir. To'plangan mol-dunyo ezgu maqsad yo'lida sarflanmasa, u kishini yo'ldan chiqaradi, badnafslilik kasaliga muhtalo etadi. Inson uchun moddiy boylik emas, ma'naviy boylik hayotiy ehtiyojdir, shuning uchun moddiy boylikdan ilm olish, kasb-hunar egallash, dunyoni bilish, mehr-saxovat, himmat ko'rsatish yo'lida foydalanmoq zarur. Turli nopok yo'llar bilan osonlikcha qo'lga kiritilgan boylik qanday kelgan bo'lsa, shunday yo'q bo'ladi. Misqollab yig'ilgan mol-dunyodan o'z o'rnida foydalana bilish ham san'atdir. Mol-dunyoga o'ch bo'lish, haddan ziyod mayl qo'yish, boylik hirsiga berilish, uning orqasidan quvish, boylik orttirish maqsadida o'g'rilik, jinoyatchilik, xoinlik, sotqinlikdan, poraxo'rlikdan ham qaytmaslik insonni jaholat botqog'iga g'arq etadi, insoniylik tuyg'ularidan mahrum qiladi, ochko'zlik kasaliga muhtalo etadi. «Jami barakatlarining kaliti sabrdadir», deydi Varroq Termiziy. Chindan ham sabr bilan, toqat bilan ko'p narsaga erishish mumkin, demak, sabr barakat(baxt)ga yetaklaydi. Sabr deganda Varroq Termiziy mehnatni nazarda tutadi, chunki mehnat insonni baxtga musharraf etadi, barakat — bu baxt! Kishilarimiz bir-biriga omad tilasa «Ishingni barakasini bersin», «Barakangni bersin», «Barakasini bersin» deyishadi. Keksalarimiz odatan yoshlarni «Baraka top» deya olqishlaydi. Ana shu baraka yoki barakat so'zining tagida baxt tushunchasi mavjud, «Baraka top» — «Baxt top» demakdir.

Ochko'zlik xasislikning poydevoridir, xasislik, ziqnalik insonga xos bo'lmagan xususiyat bo'lib, ochko'zlikning bir ko'rinishidir. Xasis odam ochko'zlik bilan boylik, mol-

dunyo yig'adi, undan na o'zi, na boshqalarning foydalanishini istaydi. Uning uchun shukr qilish, qanoat, himmat, saxovat tushunchalari butunlay yotdir, u o'z boyligi, mol-dunyosi xavotiri bilan yashaydi. Xasis odamlar shunchalar tuban bo'ladilarki, ular muhtojlar, beva-bechoralar, nogironlar, yolg'iz keksalar, yetim-yesirlarga nisbatan ezgulik, odamiylik qilmaydilar. Bu toifadagi kishilar hatto oila a'zolarini ham yemoq, ichmoq, kiymoqdan mahrum etadilar. Xasis insonni hech kim hurmat qilmaydi. Boylik orqasidan quvish — kasallikdir, bu kasallik insonni ichkilik, giyohvandlik, zino, qimorbozlikka maylni oshiradi. Buning natijasi esa oilaning barbod bo'lishi bilan yakunlanadi. «Bir oqildan so'radilar: «Kim baxtiyoru, kim baxtsiz?! Oqil dedi: Baxtiyor yeb-ichadi, ekadi. Baxtsiz — yig'ib-yig'ib o'lib ketadi»¹.

Saxiylik, hotamtoylik inson fazilatining ko'rkidir. Oila iqtisodining tejalgan qismidan qarindosh-urug'larga, qo'ni-qo'shnilariga, so'ngra do'stu birodarlarga ehson qilish qadimdan shakllanib kelgan qadriyat hisoblanadi. Muhtojlikda yashayotgan yon qo'shniga yordam berish, holidan xabar olish hotamtoylikdir, o'zi boy-badavlat do'stu birodarlarga katta-katta ziyofatlar berish takabburlikdan boshqa narsa emas.

Oilada sarf-xarajatlar doimo nazoratda bo'lmog'i zarur. «Hisobli do'st — ayrilmas», degan naql mavjud. Oila a'zolarining oylik daromadi kundalik ehtiyojlari uchun chiqimlar hajmi tejamkorlik asosida yig'ilgan jamg'armasi yozma ravishda muntazam hisob-kitob qilingan taqdirda isrofgarchilikka ham, oilaning qashshoqlashib ketishiga ham yo'l qo'yilmaydi. Har bir kishining o'z bilganicha, oila boshliqlari bilan maslahatlashmasdan xarajat qilishlari ham isrofgarchilikka olib keladi. Bunday oilada qut-baraka bo'lmaydi. Oilashunos olimlarimiz saboq berganlaridek: «Kirim-chiqim hisoblaringizni bir daftarga yozingiz va har vaqt bu daftarga ko'z tashlab turingiz. Ko'rib turganida kerakmas o'rinlarga aqcha bermak uchun har kim bir qadar ehtiyot uzra bo'lur. Chiqimingizni kirimingizdan ortiq aylamang, balki qora kun uchun har oyda ozmi-ko'pmi bir miqdorda hissangizdan berkitib boringiz, bunday etmak ko'ngilga rohatlik keltirur va iqtisodli bo'luvga sabab bo'lur, ammo

¹ Bahor bayramlari. Navro'z hikmatlari. Navro'z dasturxon. Tuzuvchilar: A.S. Madrahimov, I.Ə. Xuvaytov. Toshkent, Qomuslar Bosh tahririyati, 1994. 32-bet.

chiqim ortiq bo'lsa, ko'ngilga hasrat solur, qonni buzar». Demak, oila iqtisodida kirim bilan chiqimning bir-biriga mutanosib bo'lmog'i, ya'ni chiqimning kirimdan ko'payib ketmasligiga alohida ahamiyat bermak zarur.

Shunday qilib, oila iqtisodini chuqur bilish, unga amal qilish oila farovonligini ta'minlashning muhim vositasidir. Oilaning iqtisodiy barqarorligi esa davlatning, mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti omilidir. Insonlar borki, qaysi bir ishni boshlasa, uni oxiriga yetkazmasdan qo'ymaydi. Uni amalga oshirish yo'lida zahmat chekadi, qiynaladi, yuguradi, yeladi. U qancha qiynalmasin, azob chekmasin, izidan, yo'lidan qaytmaydi. Yana bir toifa odamlar borki, ular maqsadsiz, beg'am yashaydilar, boshlagan ishi yo'lida ozgina to'siq yoki qiyinchilik uchrasa, tashlab qo'yadi, oxiriga yetkazmaydi. U haqdagi odamlarning yaxshi-yomon gapi bilan ham ishi bo'lmaydi. Mana, ikki xil odam manzarasi. Ular bir-biriga qarama-qarshi xarakter ruhidagi kishilar, binobarin, har ikkalasi ham odamlardir. Birinchisida g'urur bor, boshlagan ishidan faxrlanadi, ikkinchisi esa g'urursiz, tinch-xotirjam yashashni, qiyinchiliksiz umr ko'rishni afzal ko'radi. Zotan, insonni buyuk ishlarga ilhomlantiruvchi kuch g'ururdir. Uning mazmunida o'z oilasidan, ota-onasidan, Vatanidan, avlod-ajdodlari qoldirgan moddiy va ma'naviy merosdan, kasb-koridan, millatidan, ijtimoiy foydali mehnatidan, farzandlaridan faxrlanish hissi mujassamdir.

«Milliy g'urur — har bir millatning o'z-o'zini tiklash natijasida sodir bo'ladigan ichki ruhiy kayfiyatdir. Bu tuyg'u o'z ona zamini, avlod-ajdodlari tomonidan qoldirilgan moddiy, ma'naviy merosdan, o'z millatining jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissalaridan o'zga millatlar oldidagi qadr-qimmat, obro'-e'tiboridan faxrlanish hissiyotidir». Faxrlanish — milliy g'urning negizini tashkil etadi. Tabiat va jamiyat voqeahodisalaridan o'zi va boshqalar yutug'idan faxrlana olish ham buyuk ne'matdir. Milliy g'ururi baland inson o'z or-nomusi, iffatini saqlay biladi, har xil va'dalarga uchmaydi, turli ta'sirlarga, badnom oqimlar iskanjasiga tushib qolmaydi. Har qanday vaziyatda ham o'zini boshqarish, xatti-harakatini nazorat qilish, o'zligini idora qila bilish xalqimizda aytilganidek, «Yetti o'lchab bir kesish» qobiliyatiga ega bo'ladi. Ma'naviy qashshoqlik milliy g'urning zavolidir, ma'naviy barkamol inson o'z g'ururini o'tkinchi havas uchun poymol qilmaydi.

Irodasi mustahkam, e'tiqodi butun, qalbida muhabbat tuyg'usi kuchli bo'lgan insonlar hamisha, doimiy ravishda, muttasil, sidqidildan, astoydil ota-onaga, oilaga, Vatanga, millatga, xalqiga, o'zi tug'ilib o'sgan ona zaminga, yoriga, farzandlariga, do'stu birodarlariga, kasbiga sadoqatli hisoblanadi. Milliy g'ururi baland inson adolatsizlikka, nohaqliklarga, subutsizlikka, yolg'onga, aldamchilikka, milliy kamsitilishga, millat, Vatan xoinlariga, xiyonatga, obro'-e'tiborining toptalishiga nisbatan beshafqat bo'ladi. G'ururi baland inson har qanday laganbardorga, tajovuzkorlarga bosh egmaydi, kerak bo'lsa jonini ham fido qiladiki, lekin o'zgalarga ozor bermaydi, sotqinlik, diyonatsizlik, nodonlik qilmaydi.

O'z g'ururini poymol etish baxtsizlikka yetaklovchi yagona yo'ldir! Hayotda ba'zi qizlarimiz asrlar osha avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan Sharq qizlarining hayosi, ibosi, g'ururini saqlash talablariga qarshi borib, hayotga yengilyelpi qarash, uzoqni o'ylamaslik va ko'ra bilmaslik oqibatida yigitlarning yolg'on so'zlariga uchib, o'z nomuslarini poymol qiladilar. Natijada bir umr baxt va baxtiyorlik, hayot lazzati nima ekanligini bilmaydilar, ularning hayotlari ta'na-dashnomlar ostida o'tadi. Afsuski, «keyingi pushaymon — o'zingga dushman» ekanligini kech anglaydilar, shukrlar bo'lsinki, bunday qizlar juda ham kam. O'z g'ururini poymol qilmagan inson millat g'ururini ham saqlay biladi.

Yoshlik — oltin davrdir. Uni ehtiyot qilish, yigit-qizlar o'z umrini befoyda, samarasiz o'tkazishlariga yo'l qo'ymaslik biz kattalarning yoshlar oldidagi burchimizdir. O'z burchiga mas'uliyatli ota-ona, ustoz murabbiylar qo'lida tarbiyalangan yoshlarning milliy g'ururi mustahkam bo'lishi tabiiydir. O'ziga o'ta bino qo'yish, nasl-nasabi, mol-dunyosi, mansabidan, husnidan gerdayish, manmanlikka berilish, qobiliyatiga ortiqcha baho berish, o'z yutuqlaridan havolanib ketish qabohatdir. Bularning barchasi vaqtinchalik, o'tkinchi narsalar ekanligini unutmaslik zarur. Xalqimizda «Kamtarga kamol, manmanga zavol», «Boshing osmonga yetsa ham, oyog'ingning ostiga qara!» degan naqlar bejiz aytilmagan. Biroq g'ururni, behuda gerdayishni, o'ziga bino qo'yishni, yutuqlardan esankirashni, ijobiy ma'nodagi «o'jarlik»ni, «qaysarlik»ni manmanlik deb tushunmaslik kerak. Holbuki, kamtar, oddiy, bag'rikeng insonda g'ururlanish hissi kuchli bo'ladi. O'tkinchi hoyuhavasga mayl qo'yish yaxshi emas, yoshlar berilgan umrdan,

hayotdan unumli foydalanishlari darkor. Qariyalarimiz «umr oqar daryodir» deyдилar.

Yurtboshimiz aytganlaridek: «Biz orzu etgan buyuk davlatni bunyod qilish barchamizdan mustahkam iroda, iymon-e'tiqod, milliy g'urur tuyg'usi, buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan ma'naviy bisotga ega bo'lishni talab qiladi. Bilaklarimizda kuch, qalblarimizda kelajakka ishonch bo'lmog'i shartdir». O'zbek xalqi — milliy g'ururi baland xalq. Milliy g'urur o'z ongini, ruhiyatini boshqa millatlarga qarshi qo'yish emas, balki boshqa millat xalqlariga o'z milliy-ma'naviy va moddiy boyliklarini, jahon madaniyati xazinasiga qo'shgan ulkan ulushini, milliy qadriyatlarini namoyon etishdan iboratdir. O'zbekning paxtasi, pillasi, oltini, atlası, do'ppisi, tarixiy obidalari, palovxonto'rasi, mehmondo'stligi, insonparvarligi, iymon-e'tiqodi, buyuk allomalari — uning faxridir. Ulardan har bir fuqaro g'ururlanishi lozim. Milliy g'urur ona suti, ota o'g'itlari, ajdod-avlodlarning irsiy fazilatları, axloq-odob mezonlari orqali farzand ongiga singdiriladi. Milliy g'ururi baland yoshlar — mamlakatimiz kelajagidir. Shuning uchun har bir fuqaroda, yosh avlodda milliy g'ururni shakllantirish, mustahkamlash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi. Milliy g'ururni shakllantirish va mustahkamlash uchun, avvalo, birinchidan, millatimizning paydo bo'lishi, rivojlanishi, millat bo'lib shakllanish tarixi, urf-odatları, an'anaları, adabiyoti, san'ati, madaniyati, dini va ularning insoniyat taraqqiyotida tutgan o'rnini mukammal bilmoq zarur. Ikkinchidan, umuminsoniy qadriyatlarni bilish, ulardagi milliy mentalitetimizga mos ilg'or g'oyalarni amaliyotga joriy etish va shu asosda milliy qadriyatlarimizni mazmunan va shaklan boyitmoq lozim. Uchinchidan, jahon andozalariga mos yangi texnika va texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va unda faollik ko'rsatish kerak. To'rtinchidan, mamlakatimizda istiqomat qilayotgan fuqarolarning irqi, millati, naslu nasabi, tili va diniy e'tiqodidan qat'i nazar millatlararo, fuqarolararo totuvligi, hamjihatligi va yakdilligiga erishmoq uchun barcha chora-tadbirlarni ko'rmoq lozim. Shundagina hech qanday yovuz kuch ko'p millatli mamlakatimiz xalqlari o'rtasiga rahna sololmaydi. Ular bir-birlari bilan do'st-birodar, hamkor va hamfikir, bir-birlaridan faxrlanish va g'ururlanish hissi bilan yashaydilar. Bunday o'zaro do'stona munosabat yosh avlod tarbiyasida ham muhim ahamiyatga egadir.

BOZORLARIMIZGA XOS ODOB-AXLOQ HIKMATLARI

Bozor — yurt ko'zgusi.

Milliy ma'naviyatimizga xos odob-axloqda bozor madaniyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, bozorlar xalqimizning ornomusi, muomala madaniyati va aql-tafakkuri mujassamlashgan, dasturxonlar to'kinligi, dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilikning keng rivojlanganligidan dalolat beruvchi, bahs-munozaralar hal bo'ladigan maskan hisoblangan. Xalqimizda: «Bozor bilgan och qolmas, yo'l tanigan kech qolmas», maqoliga amal qilib, bozorga borishdan oldin oila ta'minotini hisob-kitob qilib, pul mablag'lari jamlanib, oila kengashida maslahatlashib keyin taraddud ko'rilgan. Har bir oila kam xarajat, tejamkorlik, bugunning ertasiga qarab oila a'zolari uchun zarur bo'lgan talablarni nazarda tutgan holda bozor safariga chiqqan. Qadimgi ajdodlarimiz tomonidan meros qilib qoldirilgan: «Bozor borsang, avval oqshomdan taraddudingni ko'r» yo'sinidagi maqol oila hisobi va daromadini o'ylab ko'rishga da'vat etgan.

Bozor aql-tafakkurni o'lchab ko'radigan, sotib olmoqchi bo'lgan mahsulotning sifati, hajmini zimdan biladigan, tarozi o'lchovi, uning harakatini seza oladigan, savdo ahlining muomala madaniyati, uning maqsadi va hatto mahsulotni sotish jarayonidagi so'zlarining mohiyatini anglab yetish kabi vazifalar mazmunini bilishni taqozo etgan. Chunki bozorga borib, sifatsiz mahsulot yoki mol sotib olib kelish oilaning xarajatiga salbiy ta'sir ko'rsatishidan tashqari, odamning ruhiy kayfiyatiga ham yomon ta'sir qilib, oilada nizolar, janjallar kelib chiqishiga hamda noo'rin tortishuvlarga sabab bo'ladi. «Bozor ko'rgan echkidan qo'rq» maqoli aynan shu kabi holatlar tufayli paydo bo'lgan bo'lsa ne ajab!

Tong sahardan gavjum bozorlarimizning asl sohiblari bo'lmish savdo ahli, avvalo, o'z kiyinishlariga e'tibor berib, soch-soqollarini tartibga keltirib, ko'zni o'ynatuvchi sifatli mahsulotlar tanlab, rastalarini bezab, bozorni toza-ozoda qilib qo'yish bilan shug'ullanganlar. «Toza-ozodalik bo'lmagan joyda savdo o'ngidan kelmaydi», degan dono ajdodlarimiz.

Insoniy fazilatga oid bozor an'analari qadimdan Sharq xalqlariga xos xususiyat bo'lib, ular hozirgi davrgacha avlod-

lar tomonidan saqlanib, davom etib kelmoqda. IX asr oxiri — X asrning birinchi yarmida yashab o'tgan mashhur olim Abu Nasr Forobiy (873–950) o'zining «Fozil odamlar shahri» kitobida shunday deb yozgan edi: «Haqiqiy saodatga erishish yo'lida bir-biriga yordamlashish uchun odamlarni birlashtiruvchi shahar fozillar shahridir va saodatga erishish uchun bir-biriga yordamlashish maqsadida birlashgan kishilar jamiyati — fozil jamiyatdir. Yaqin kishisi uchun va barcha shaharlar yaxshi fazilatli bo'lishi uchun hech narsani ayamaydigan xalq, millat yaxshi fazilatli xalq, yaxshi fazilatli millatdir».

Davlatimiz rahbari I.A. Karimov olimning mazkur g'oyasi va ezgulik haqidagi boshqa ko'plab fikrlarini davom ettirib, quyidagilarni aytgan edi: «O'zbekiston xalqining ko'pchiligi o'zining shaxsiy manfaatlarini emas, balki o'z oilasi, qarindoshlari, yor-birodarlari va qo'shnilarining farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu — insonning eng oliy ma'naviy fazilatidir. Bizning xalqimiz hech qachon o'zini boshqa xalqlardan yuqori qo'ygan emas. Boshqa millatlarga, boshqa dinlarning namoyandalariga munosib hurmat, ehtirom ko'rsatib keldi».

Mustaqillik yillarida xalqimizning bag'rikenglik an'alarini yoyish va targ'ib qilishida bozorlarning ahamiyati katta taligiga alohida e'tibor qaratildi. Xalqimizda shakllangan urf-odatlar asosida umuminsoniyat madaniyati zahirida bozor savdo munosabatlari paydo bo'lib, umuman, hayotning gurkirab o'sishida savdo-tijorat keng taraqqiy etib, yurtning obod bo'lishiga munosib hissa qo'shib kelgan. Bozorlarimizning ko'rkini jahonga mashhur qilgan o'zbek savdo ahllari xalqimiz hunarmandchiligi, sabr-bardoshliligi, rostgo'yligi, halolligi, ishonuvchanligi, husni-odobi, tinchlik-xotirjamligi tufayli bimalol uzoq safarlarga savdo ishlari bilan chiqqanlar. Chunki savdo ahli xalqimizning «Bozorim bozor emas, ovulim bozor», degan maqoliga amal qilib, bozorlarga mahsulot olib kelish uchun ishonch bilan safar qilganlar.

Savdo ahli qadimdan o'z kasbini halollik fazilati deb bilgan va unga hunarlarning lafz halolligi nuqtai nazaridan yondashgan. Bozor lafzi halol odamlar tufayli paydo bo'lib, o'g'ri-qalloblarni fosh etib, bozor cho'ntak bilan halol deb, «Bozorda bari bor, puling bo'lmasa, nari bor» degan maqolni bilgan odam uchun ochiq deyilgan. Shuningdek, bozor firibgarlarni oshkor etuvchi, yolg'on so'z yoki narsa bilan odam-

larni aldaydigan, nopok savdo ishlari bilan shug'ullanib, tarozi o'lchovidan noto'g'ri ushlab qoladiganlarni kechirmaganligi tufayli ma'naviyat o'chog'i ham hisoblangan. Sharqona odob-axloqda «Bozorda birov baxtini, birov raxtini sotar» maqoli bozor ahli va bozorga keluvchilar uchun ogohlik odobi bo'lib xizmat qilgan. Bozorga borish, o'ziga ma'qul bo'lgan narsani xarid qilish, sifatli, shirin, ta'mi o'ziga ma'qul taomlar tayyorlashga ishlatiladigan sabzavot va poliz mahsulotlarini tanlash alohida madaniyatni talab qiladi. Ko'pincha, bozorga borib, arzon, sifatsiz mahsulotni xarid qilish, bu bilan go'yoki kam xarjli, cho'ntakni himoya qilgandek bo'lamiz, aslida esa olingan sifatsiz, arzon mahsulot o'zimizga qimmatga tushayotganligini bilmaymiz. Chunki ushbu olingan mahsulot yaroqsiz bo'lib, o'z navbatida inson ishtahasiga, oshqozon va qon aylanishiga zararini o'ylab ko'rmaymiz. Ko'pincha, bozorga borishni ep ko'rmay yoki dangasalik qilib bahona bilan bozorga boshqa birovni jo'natamiz, ishongan kishimiz esa o'zi bilganicha bozorlik qilib keladi. Shuning uchun «Bozoringni o'zing qil, tegirmoningni o'zing tort», degan maqol bekorga paydo bo'lmagan.

Xalqimiz ichida kamol topgan savdogar ahli bozorlar tufayli xalqning tabarruk dasturxonini noz-ne'matlar bilan boyitib, o'zbek diyorining tuprog'i oltin, suvlari kavsar, havosi musaffo, quyoshi saxiy, odamlari mohir sohibkoru mirishkor ekanligini bozor peshtaxtalaridagi noz-ne'matlar, mol-buyumlar bilan tanitadi. Ular yurtlardan yurtlarga, shaharlardan shaharlarga zarur mol-buyumlarni yo'l azobini tortib keltirib, xalqning ehtiyoj-talabini qondirgan, savob, duo olishgan, shuning uchun ham ularning savdo-sotiq ishlari barakali va fayzli bo'lgan, o'zlari ham izzat-hurmat ko'rganlar. Savdogarlar turli-tuman yuklarni katta tuya karvonlarida olib kelganlarida ularni mamlakat podsholari, shahar hokimlari, ulamo-yu fuzalolar, butun xalq tantana bilan kutib olgan. O'zbek xalqi tarixida savdogarlar va jahongashta (sayyoh)lar ko'p o'tganki, ularning hayoti, faoliyati va kashfiyotlarida xalqimizning ajoyib fazilat-xislatlari, urf-odatlar va milliy an'analarimiz mujassam topgan.

Hazrat Alisher Navoiy ayni tijorat ahli zikrida ushbularni aytgan: «Sayohatchi savdogar o'lkalar va shaharlar holidan xabardor bo'ladi, ajoyib narsalar to'g'risida afsona aytadi va qiziq voqealar haqida suhbat qiladi. Tog'lar toshi va dasht qumi ustida tuya yurgizadi, daryo to'liqlari to'polonidan

foyda va zarar ko'radi. Halol rizq topish uchun uzoq yo'llar kezadi, ko'rinishda tinchlik tilab, ichki parishonlikka duch kelgan bo'ladi» («Mahbub ul-qulub»dan).

Qadim ajdodlarimiz savdo ishlarini farzandlariga yoshlikdan o'rgatgan, bundan muddaosi foyda yoki naf olmoq bo'lmay, balki farzandlarning dunyo kezishi, dunyo ko'rishi bilan odam tanishi maqsad qilingan. Savdogarlardan ko'p narsa talab etilgan, ular ayni mahalda o'ta bilimdon, zukko, zakovatli bo'lmog'i lozim bo'lgan, sahroda adashsa, tunda yulduzlarga qarab, kunduzi quyoshga qarab yo'l topganlar. Ular o'z yurtlariga tashrif buyurgan xorijiy karvon ahlini munosib qarshi olishgan, ularning mollari, mollarining narxi, mollarni nimaga ayirboshlashlarigacha so'rab bilishgan. Ayni zamonda o'zga o'lka tijoratchilaridan ularning yurtida nimaga xaridorlik katta, odamlar ko'proq qanday narsalarga qiziqadilar, shularni bilib olishgan, shunga qarab ish tutishgan. Ota-onalar farzandlarining savdo ishlarini o'rganishlari uchun ko'p sa'y-harakat qilishgan, farzandlariga turfa mollar olib berib, sandiqlarga joylab, tuyaga yuklab, savdo karvoniga qo'shib, uzoq yurtlarga kuzatganlar. Ota-onalar yosh farzandini tijorat yumushi bilan yiroq o'lkaga jo'natar ekan, farzandining xavfsizligini karvon ahliga va sarbonga tayinlashni ham unutishmagan. Zotan allomalarimiz ta'kidlashgani kabi: «Uch nima doim qolmas: biri tijoratsiz mol, ikkinchisi bahsiz ilm, uchinchisi siyosatsiz mulk».

Alisher Navoiy sayohat udumlari, safar mushkulotlari, o'zga o'lkalarga borib-qaytishning farog'ati va jarohati kabilarni atroflicha sharhlaydi: «Turg'un yer qaydayu, aylanuvchi osmon qayda? ... Qiynalish va mashaqqat adab va hurmatning negizidir, safar esa qiynalish va mashaqqatga sababdir... Safar ko'ngilni har tomonga mayl qilishdan orom berguvchidir... Har o'lkaning bezaklarini va har joyning tinchligini yo'lovchilardan so'ra va musofirdan anglab ol. Safarga chiqmagan turg'unlik rohatini qaydan bilsin va g'ariblikka uchramagan vatanda bo'lish yaxshiliklarini qanday aniqlay olsin».¹¹

¹¹ *Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik. 13-tom. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1966, 236-bet.*

TIL, ILM VA SHE'RIYAT HAMDA MA'NAVIY KOMILLIK

Tili boyning o'zi boy.

Insoniyat yaralgandan buyon faqat tilda ifodalangan so'z yashab, so'z orqali odob-axloq namunalari hikmatlar durdonasida aks etib kelmoqda. O'zbek tili ham ana shu hikmatlar tufayli boyib, mukammallashib til odobini kelajak avlodga taqdim qilmoqda. Har bir inson o'z tilida bayon etgan so'zi bilan o'z taqdirini hal qilishini qu'yidagi hikmatlar izohlaydi: «Tilim tinch bo'lsa, dilimda o'kinch bo'lmaydi. Ey tilim, jim yotgin, dilim yig'lama, meni o'tga yoqib, o'zing yig'lama». «Sergaplik o'z dushmanlaringdir, chunki u sening ayblaringni oshkor etadi, dushmaningni esa joyidan qo'zg'atadi». Abubakr Varroq Termiziy (IX asr) aytar ekanki: «Ko'p gapirish yurakni xasta qilur».

Til haqida, til muomalasi xususida, til odobi, til azobi to'g'risida donolarimiz ko'p va xo'p aytishgan. Ulardan ba'zilariga diqqat qilaylik:

Til bilan yetkazilgan jarohat qilich bilan yetkazilgan jarohatdan og'irroqdir. («O'talar so'zi»).

Til shirinligi — ko'ngilga yoqimli, yumshoqligi — foydali. Chunki til achchiqlikka aylansa, zarari umumiy bo'ladi (Alisher Navoiy).

To'ti saqlayolsa edi tilini,

Qafas xijil qilmas edi dilini! (Ibn Mahmud).

Kimki o'zga tillarni bilmasa, o'z tilini ham yaxshi tushunmaydi (I. Gyote).

Til millionlarcha avlodlar tomonidan yaratilgan tirik jondir (A. Tolstoy).

Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz (Alisher Navoiy).

Tiling bilan ko'nglingni bir tut, ko'ngli va tili bir kishi aytg'on so'zga but (Alisher Navoiy).

Aytur so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt (Alisher Navoiy).

Oqil chindan o'zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas (Alisher Navoiy).

Til odam bolasining ko'nglida bo'lgan g'azabu marhamat, yumshoqligu qattqlik kabi narsalarni ochib beruvchidir (Rizouddin ibn Faxruddin).

Xalqimiz o'z hayot tajribasidan juda ko'plab voqea-xodisalarning mohiyatini til va so'z bilan izohlaydi. «Qilich kesa olmaganni so'z kesadi», «Til tig'i qilich tig'idan o'tkir», «Tig' jarohati bitar, til jarohati bitmas», «Til bilan tugilgan tugun tish bilan yechilmas», «Boshga balo nedan kelur? — Ikki enlik tildan kelur», «O'n baloning to'qqizi tildan tug'ar», «Yurganda oyog'ingni ehtiyot qil, gapirganda — tilingni» kabi maqollar rahbarning ish tajribasidagi mezon bo'lishi zarur. Alisher Navoiy shu narsaga alohida e'tibor berdiki, dilingda boshqa narsani o'ylab, tilingda boshqa narsani gapirma, ayyor, mug'ombir, tilyog'lamachi, yolg'onchi, ikkiyuzlamachi bo'lma, to'g'ri o'yla, to'g'ri so'yla, rostgo'y bo'l deydi. Chindan ham mutafakkirlarning quyidagi so'zlari g'oyat e'tiborli: «Ko'p degan ko'p yangilur va ko'p yegan ko'p yiqilur», «Sihat tilasang ko'p yema, izzat tilasang ko'p dema», «Oqil chindan o'zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas», «Ishda oshiqqan ko'p toyilur, ko'p toyilg'on ko'p yiqilur» («Mahbub ul-qulub»dan).

Ma'naviy komillikka erishishda odob-axloqning mazmuni va mohiyatini ilm tashkil etadi. Ilm tufayli odamlar hayotning eng qiyin sinovlaridan o'tib, o'zlariga hamda avlodlariga munosib turmush tarzini yaratib berganlar. Jumladan, Movarounnahr sarzaminida ilk tasavvuf tariqati hisoblanmish Hakimiya tariqatining asoschisi al-Hakim at-Termiziy (vaf. 869) ning yo'li ilmga tayangan. Termiziy aytar ekan: «Ilm ila Allohni topish», «Ilm ila Allohni tanish», «Ilm — nur, shu nur seni Alloh vasliga musharraf etadi». Shundan ularning tariqatini Hakimiya va al-Hakimga ergashganlarni hakimlar deb atashgan, «hakim» degani ilmning ichki sirini biluvchi demakdir. Hakim Termiziy ilm haqida ko'p fikrlar izhor etgan, chunonchi: «Ilm — do'stlar davrasida bezak!», «Ilmli kishi o'zgalar ichida ham o'zinikidir».¹ Hakim Termiziyning kitoblari ko'p, shular ichida bittasi aynan ilm masalasiga bag'ishlangan «Kitob bayon al-ilm» nomli asardir. Ko'rinadiki, ana shu bilimlar yig'indisidan shakllangan ilm tufayli jamlangan ma'nolar kitob tarzida yakunlanib o'qish, o'rganish uchun ixchamlashtirilgan. Kitob esa insoniyat bosib o'tgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-madaniy tarixni o'zida aks ettirib, asrlar

¹ Murtazoyev B. Ilm — haqiqatdir, haqiqat — esa ilmdir // «Tafakkur», 2009, 1-son, 78–80-betlar.

osha bebaho xazinaga aylangan. Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov «Kitoblar bir avlodning boshqa avlodga qoldirgan ma'naviy vasiyati, nuroniy keksaning hayotga endi qadam qo'ya boshlagan o'smirlarga pand-nasihati, uzoq tarixni ko'z o'ngimizda jonlantiruvchi ishonarli hikoya, kelajakni tasavvur qildiruvchi va uni yaratishga undovchi mohir muallimdir», deb kitobga yuksak baho bergan. Dunyoning ulug' allomalari o'z hayotlarini kitobga, ilmga bag'ishlab, ma'naviy merosning davomiyligini kelajak avlodga qoldirgan hamda kitob va ilmning naqadar beqiyos ekanligini o'zlarining fikrlarida bayon qilganligini quyidagi tafakkur durdonalaridan yanada chuqurroq bilib olish mumkin:

Bir do'stki, hech kimga bermagan azob,
Uzoq sinab ko'rdim u kitob.
Sirni yashirmagay o'quvchisidan,
Xabar berar senga yozuvchisidan.
Xilvatda sen bilan bo'lib u ulfat,
Jimgina quradi yoqimli suhbat.

Kitob — barcha bunyodkorlik, yaratuvchilik va aql-idrokning, ilmu donishning asosidir. Hayotni o'rgatuvchi murabbiydir. Hayotning o'zi ham murabbiydir, chunki inson hayotdan ko'p narsa o'rganadi, hayot uni turli so'qmoqlarda sinov maydonidan o'tkazadi. Odam ush-shuaro Rudakiy (858—941) aytgan ekan:

Har kimki, olmasa hayotdan ta'lim,
Unga o'rgatolmas hech bir muallim.

Quyida ilm va uning ahamiyati to'g'risidagi hadislardan namunalar beriladi:

«Ummatimni ikki narsa — ilmni tark etish va mol-dunyo yig'ishga ruju qo'yishlari halok qilishi mumkin».

«Olimlarni hurmat qilinglar, chunki ular payg'ambarlarning merosxo'rlaridir. Olimlarni hurmat qilgan kishi Allohni va uning Rasulini hurmat qilgan bo'ladi».

«Qiyomat kunida uch toifa odamlarga shafolat qilinadi: payg'ambarlar, keyin olimlar, keyin shahidlar».

«Bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshidir» (Hadis).

«Olimlar dunyo qancha tursa, shuncha turadi, ularning jismlari yo'qolgan bo'lsada, ta'limlari qalblarda mavjudligicha qoladi».

«Alloh taolo aytgan — «Mening nazdimda ilm fazilati — ibodat fazilatidan a'lodir».

«Har bir ilm egasining ustida undan ham bilimdonroq (olim) bordir».

«Olimlar qalami shahid qonidan muqaddas».

«Sadaqaning afzali musulmon kishining ilm o'rganib, so'ng boshqa musulmon birodarlariga ham o'rgatishidir».

«Olimlar bilan o'tirsang foyda olasan. Chunki gul yonida o'tirgan odamga gul hidi urib qoladi».

«Ilm o'rganib, so'ng uni boshqalarga o'rgatmaslik go'yoki molu dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay ko'mib qo'yish bilan barobardir».

«Ilmni yozib qo'yish bilan bog'lab olinglar».

Sohibqiron bobomizning pand-nasihatlari jamlangan «Amir Temur o'gitlari» kitobida ham bu borada talaygina ajoyib fikrlar izhor etiladi. Ularning yosh avlodni tarbiya qilishdagi ahamiyati va qimmatlari cheksizdir. Sohobqiron hamkor izdoshlariga va tasarrufidagi umumulusga murojaat qilib aytadiki:

Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim.

Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur.

Yozilgan narsa avlodlar xotirasida qilingan ishdan ham uzoqroq yashaydi.

Bilagi zo'r — birni yiqar, bilimi zo'r — mingni.

Botir jangda bilinar, dono — mashvaratda.

So'zlaguvchi gar nodon erur, tinglaguvchi dono o'lsin.

Til — qilichdan o'tkir.

Boshqa ko'plab alloma va ulamolar ham ilm haqida qimmatli fikrlar bayon etishgan. Ular kelgusi avlodlarimizga umrboqiy dasturulamal bo'lib qolishi muqarrardir:

«Ilm shunday narsaki, unga o'zingni butunlay topshirmaguningcha hech narsa berilmaydi» (Abu Yusuf).

«Ilmning boshi — jim turish, keyingisi — e'tibor bilan eshitish, uchinchisi — yod olish, to'rtinchisi — unga amal qilish, beshinchisi — uni bilmaganlarga tarqatishdir. Mana shu shartlarga amal qilib, bilim olinsa, bunday odamlar ikki dunyo saodati(baxti)ga erishadi» (So'fiyoni Savriy).

«Kimki o'rganishni uyat, or demas, suvdan dur topadi, toshdan la'l, olmos» (Nizomiy Ganjaviy).

*Kim hunarni desa, u dono bo'lur,
Nodonlar qudrat deb boylikni bilur (Abdurahmon Jomiy).
Oltin va kumushi bo'lmagan odam kambag'al emas, bal-
ki es-hushi va kasb-hunari bo'lmagan kishi kambag'aldir
(Majid Havofiy).*

*«Dunyoda turmoq uchun dunyoviy ilm va fan lozimdir.
Zamona ilmi va faniga bebahra millat boshqa millatlarga
paymol bo'lur» (Behbudiy).*

*Faqat bilim bilan balandmas odam,
Ahdu vafo bilan baland-past odam.
So'zi bilan ishi bir bo'lsa agar,
Har narsadan ustun muqaddas odam (Umar Xayyom).*

*Ilm o'qub qilmog'on amal maqbul,
Dona sohib ko'tarmadi mahsul (Alisher Navoiy).*

*Olim kishi so'zidan olgil o'git,
Yaxshi so'zlar ta'siri dilga singar.
Olim kishini ezgu tutib so'zin eshit,
Hunarini o'rganibon amal qilgil (Mahmud Koshg'ariy).*

*Olim kishilar har yerda aziz va hurmatlidurlar (Abdulla
Avloniy).*

Agar inson ilm nuri bilan o'z yo'lini yoritmasa, zulmat va nodonlik ko'chasida qoladi. Kishi qalbining nuri ilm va ma'rifat bilan baquvvat bo'ladi. Insoniyatning qadri ilm bilan hosil bo'ladi. Ilmdan hali hech kim zarar ko'rgan emas. Ilmni egallab olish esa bir san'atdir. Dunyoda qanday yovuzlik sodir bo'lgan bo'lsa, ularning hammasi nodonlik orqali kelib chiqqan. Eng zo'r falokat nodonlik, insoniylikni bitiruvchi ham nodonlikdur. Yaxshi tahsil ko'rgan va ilm nuri bilan hulqni yaxshilagan ayol har yerda izzat topadi. Ilm — ayol uchun ziynat. Aqlini nodonlikdan ko'targan har bir ayol nomus, izzat, ayollik qadrini tushunib yetadi. Bunday ayol hech bir ishda adashmaydi. Ilmsiz ayol esa bola tarbiyalashda turli xatolarga yo'l qo'yadi (Sa'diy Sheroziy).

*Muyassar bo'lsa tilaging senga taxt,
O'zingdin pastga zinhor aylamagin baxt.
Agar bersa senga jahon sultonligi dast,
Kishi o'z holini bilmak kerak past.
Agar rutbang erur a'loyi ofoq,
Yiqilg'on hastalarni holina boq.*

*Takabbur qilma ey bemaoniy,
Falonni o'g'lidurmen deb faloniy* (So'fi Olloyor).

Hakimdan:

— Shuncha ilmni qanday hosil qilding? — deb so'radilar:

U aytdi:

— Ilm o'qiyotgan paytlarimda yondirgan chiroq moyini hisoblasang, yeb-ichgan narsalarimdan ko'proq bo'ladi. Bundan ma'lum bo'ladiki, vaqtni yeb-ichish va o'ynashga sarflashdan ko'ra ilmga sarflash zarur ekan.

«Imom G'azzoliydan so'rdilarkim: — Bu manzilg'a ne bila yettingiz? Aytti: — Onikim bilmas edim, so'rmag'a or qilmas edim»¹.

Ilm martabasi martabalarining zo'ridir, degan gap shubhasiz to'g'ri. Qaysi yerda ilmu ma'rifat kuchli bo'lsa, o'sha yer baxt maskani hisoblanadi. Qaysi yerda nodonlik mavjud bo'lsa, u yer quruq yoki toshloq joy kabidir.

Go'zal xulq bilan payvasta bo'lgan ilm odamlarni baxtiyor qiladi, martabasini balandlatadi. Imdan maqsad ko'rkam va ezgu ishlarni amalga oshirishdir (Faxrulbanot Sulaymoniy).

Sharq xalqlari qadimdan allomalarga, olimlarga katta hurmat bilan qaraganlar, har bir narsaning kaliti, muammolar tugunini yechuvchi, kishilarga ertangi yaxshi kun haqida ma'lumot beruvchi, shogirdlarga ustoz, hunar sirlarini anglatuvchi, muros haqida madoralarga quvvat, kelishmovchiliklarni, janjallarni bartaraf qiluvchi kuch deb umid qilganlar. Olimlarni, allomalarni Yaratganning yerdagi vakili, har narsadan xabar qiluvchi zot deb tushunganlar. Shu tufayli ular olimu ulamolarning ilohiy qudratiga, tasavvuriga, bashoratlariga ishonganlar.

Avvalo olim bo'li! Loaqal ta'lim oluvchi yoki tinglovchi, ilmu ulamolarni sevuvchi bo'lgin (*Hadisdan*).

*Zakovatli uqadi, bilimni biladi,
Bilimli, zakovatli tilakka yetadi* (Yusuf Xos Hojib).

Amalsiz ilm — mevasiz yog'och («Otalar so'zi»).

*Hamma ezguliklar bilim tufaylidir,
Bilim tufayli go'yo ko'kka yo'l topiladi.*

¹ Sayfi Saroyi . She'rlar. Guliston. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1968.

*So'z bo'z yerga yashil ko'kdan tushdi,
So'zi tufayli inson o'zini ulug' qildi (Yusuf Xos Hojib).*

*Ey keldi fununi ilm taslim sanga,
Qilmoq anga lozim bo'ldi ta'zim sanga.
Garchi yo'q erdi quvvat oyoqimda, vale,
Keldim bosh ila olgali ta'lim sanga (Ogahiy).*

Yaxshi xislat jahonda oliy martaba va yuksak darajaga yetkazuvchidir. Ammo bunga etishish vositasi ilm va odob boyligidir.

*Ilm saodatga yo'llovchi mash'al,
Johillik o'limga boshlar har mahal.*

Qit'a:

*Bilim kishilarni ulug'vor qilar,
Odamdan ketmaydi to u o'lguncha.
Oltin, kumush bilan kerilma zinhor,
Bu izzat oltinu-kumush turguncha (Muiniddin Juvayniy).*

Ota-ona, do'st-birodar, aka-uka, opa-singil orasidagi mehr-muhabbat, yaxshi kunlarda hamroh bo'lish, bir-birlarining ko'ngillarini ko'tarish, g'am-tashvishlarga hamdard bo'lish hamda og'ir vaziyatdan chiqishda eng yaqin kishisini qo'llab-quvvatlash g'oyalari she'rlarda ham o'z ifodasini topgan. Inson qalbiga ruhiy madad topish va bir-birlariga mehribon, sadoqatli bo'lish to'g'risida shoira Marxabo Karimovaning «Azizlarim, mehribonlarim» she'rlarida qayd etilgan g'oyalar muhim ahamiyatga egadir:

*Azizlarim, mehribonlarim,
Do'stu yoron, qadrdonlarim,
Joningizga kuyar jonlarim,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Tarang-tarang tortilar asab,
Yemirarkan insonni g'azab,
Qon tomirlar buncha mo'rt, yo Rab?!
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*O'ng tomonga joylashsa yurak,
Bo'lmasmidi shunchalar hurkak,
Chiqsa chiqar guruchdan kurmak,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Tortishuvda bir so'zdan qolib,
Noxush gapni hazilga olib,
Dilozorni Xudoga solib,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Ey do'st, har ne kasbi koringiz,
Hamroh sizga tashvish, zoringiz
Yoningizda yursin doringiz,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*O'lim — yomon, dahshatli taqdir,
Ammo do'zax oldida baxtdir,
Asli o'sha olovdan hozir,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Eng avvalo noshukr bo'lmang,
Johil bilan hamfikir bo'lmang,
Beibodat, bezikr bo'lmang,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Haqqingizni bermasa baxil,
Ko'rgizsalar zulumu qahr,
Hisob kuni kelar-ku axir,
O'zingizni extiyot qiling.*

*Sizga sanchib so'zning nayzasin,
Yayrasa shu nodon yayrasin,
Sukut bilan yenging hammasin,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Kechirganni kechirur Alloh,
Panoj bergan topadi panoh,
Yomonlikdan ne chiqadi, oh!
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Do'st tomonga talpining har dam,
Ko'ring quvonch tashvishni baham,
Odam taftin oladi odam,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Qur'on, hadis, she'riyat, san'at,
Dono bilan bir shirin suhbat,
Shumasmi siz qidirgan jannat?
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*G'am kelganda kuyunib ketmang,
Baxt kelganda suyunib ketmang,
Sokin yashang, osuda yashang
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Ko'zlar hali ko'rib turganda,
Yurak hali urib turganda,
Oyog'ingiz yurib turganda,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Yelkangizda ikki farishta,
Ularning qo'llari yozishda,*

*Marhaboxon, har so'z, har ishda,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

*Shukr do'stlar, boringiz uchun,
Farzand, jigar, yoringiz uchun,
Menday xaridoringiz uchun,
O'zingizni ehtiyot qiling.*

Shuningdek, inson ongiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi, aql-tafakkurini charxlovchi g'oyalar ham she'rlarda o'z aksini topib, asrlar osha ajdodlarimiz o'gitlari o'z ahamiyatini xalq og'zaki ijodiyotida mujassam etib, kishilarni xushyorlikka, o'z boyligini asrashga, ishonmagan, sinalmagan suhbatdoshiga to'g'ri kelgan fikrni aytmasligi she'rlarda bayon etilgan. Xalq hikmatlarini o'rgangan va undan she'riy ifodada fikrlar xazinasini jamlagan shoir Qobil Mirzoning «Bor» she'rida aynan inson va u bilan bog'liq hayotiy kechinmalar o'z aksini topgan:

*Aylayin senga nasihat to aql imkoni bor,
Barcha odam teng emasdur yaxshi ham yomoni bor.
Va'dasin buzgan kishilar oz emas, bo'l ehtiyot,
So'zlamas doim haqiqat: rosti bor, yolg'oni bor.
Davlatning bisyorligidan o'zliging qilma unut,
Hech vafo qilmas bu dunyo, yo'q degan farmoni bor.
Nogiron, nosog' yaralgan kimsaga berma ozor,
Qalbida bitmas jarohat, g'am to'la armoni bor.
Sakrama, singay oyog'ing cho'qqida ohu misol,
Ul ulug' maqsadga yetgay yo'lida karvoni bor.
Bir yigitga qirq hunar oz, puxta o'rgan qunt bilan,
Bo'lmagay sendan azizroq dovrug'i darmoni bor.
Nolima ag'yorlaringdan, balki ko'rsat ehtirom,
To'g'rilik, poklikka chorlar zarga teng ehsoni bor.
Baxtiyor bo'lsin xamisha, omadu kelsin baror,
Bosh egib e'zozla Mirzo kimniki iymoni bor.*

Odob-axloqli inson o'z umrini halol, pok o'tkazish, oilada ibratli bo'lish, ota-ona duosini olish, xalq dardiga malham bo'lish, fidoyilik namunasini ko'rsatish, farzandlariga ma'naviyatli turmush tarzini yaratib berishdek mas'uliyatni o'z qalbiga singdiradi. Buning uchun doimo intilish, izlanish va tashabbuskorlikni o'z qo'liga olib, shiddat bilan oldinga intiladi. Intilish — biror maqsad sari olg'a qarab harakatlanish yoki insonning ruhiy hamda jismoniy mukammallikka, kamolotga qaratilgan xatti-harakatlari majmuidir. Inson bor-ki, hamisha intilib, izlanib yashaydi.

Shu nuqtai nazardan Surxondaryo viloyati aholisining intilishlariga baho bergan, ularning qalbini yuqori baholagan Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov quyidagi izohni qayd etgan edi: «Surxondaryoning mard, mehnatkash, aql-zakovatli xalqi bor, bag'rikeng, ayni zamonda oriyati baland, bu el farzandlarini hurmat qilmaslik mumkin emas».

Intilish nafaqat biror shaxsni, balki butun insoniyatni yuksaklik va taraqqiyot sari yetaklaydi, katta-katta yutuqlarga ilhomlantiradi. Bu haqda buyuk alloma Alisher Navoiy quyidagi fikrni bayon etadi:

*Kamol et kasbkim, olam uyidin,
Senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak — biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq.*

Ya'ni, bu dunyoga keldingmi, kamolotga intilishni o'zingga kasb qil, negaki, dunyoga kelib, unda g'amgin bo'lib yashab o'tish senga farz emas, agar bu jahonda kamolotga intilmay, buni o'zingga kasb qilmay, g'am-g'ussada yashab o'tsang, go'yo hammomga kirib, yuvinmasdan, poklanmasdan chiqib ketgan odamga o'xshaysan, deyilmoqda. Agar shu fikrni boshqacharoq ifodallasak, inson har tomonlama komil va yetuk bo'lmasa, u pok inson bo'la olmaydi, natijada, hayotning ko'p qiyinchiliklariga uchraydi.

Yusuf Xos Hojib ta'kidlaganidek:

*Yaxshi qiliq oq sut bilan kirsar,
O'lim kelib tutmaguncha o'zgarmaydi.*

Bu g'oya bugungi kunda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi, chunki yetishib kelayotgan yosh avlod har tomonlama barkamol va sog'lom fikrli bo'lishi kerak. Shiddat bilan rivojlanayotgan axborot asri har bir insondan, avvalo bilimli, savodxon hamda o'z mustaqil fikriga ega, turli xurujlarga nisbatan hushyor, hozirjavob, ma'naviy tahdidlardan atroflicha xabardor bo'lishni, buning uchun esa doimiy intilish va izlanishda bo'lishni taqozo etadi.

Komil inson g'oyasi azal-azaldan xalqimizning ezgu orzusi, milliy ma'naviyatimizning ajralmas qismi bo'lib kelgan. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi allomalarimizning inson kamoloti haqidagi fikrlari jamiyat taraqqiyoti uchun yangi imkoniyatlar yaratishga qaratilgan-

ligi bilan ham alohida qadrli. Jumladan, Abu Nasr Forobiy o'zining «Fozil odamlar shahri» asarida fozil odam fazilat-lari haqida fikr yuritar ekan, shaxsning ma'naviy kamolotini adolatli jamiyat qurishning asosiy sharti deb hisoblaydi va komillik sifatlarini mehr-muruvvat, adolat, to'g'rilik, vijdon, or-nomus, iroda, tadbirkorlik, matonat singari insoniy fazilat-larning birligida ko'radi. U yaxshi xulq-atvor hamda aql kuchi birikkanda insoniy fazilatlarining yuzaga kelishini ba-yon qiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, intilish tushunchasini biz yuqorida biror maqsad sari olg'a qarab harakatlanish, deb baholadik. Demak, intilish ana shu maqsadning qanday qo'yilishiga ham bog'liq. Agar maqsad buzg'unchi, ya'ni yo-monlikka qaratilgan bo'lsa, u holda intilish ham salbiy ahami-yat kasb etadi, ya'ni insonni yomonliklar sari boshlaydi. Af-suski, kishilar orasida g'arazli niyat bilan intiluvchilar ham topiladi. Bunday kimsalar tabiat va jamiyat, qolaversa, butun insoniyat uchun xatarlidir. Ulardan doimo ogoh bo'lishimiz kerak.

Izlanish, intilish va tashabbuskorlik tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiz ro'yobga chiqa olmaydi. In-tiluvchan kishi izlanuvchan va tashabbuskor ham bo'lishi kerak, faqat intilishning o'zigina insonni biror ulkan maqsad sari yetaklay olmaydi. Xalq maqollarida intilish xususida «Intilganga — tole yor» deyilsa, izlanish xususida «Beshik-dan to qabrgacha ilm izla» deyilgan. Abu Rayhon Beruniy (973—1048) aytadilarki: «Bilim — qaytarish va takrorlash mevasidir», «Yaxshi bilmagan narsasiga uringan kishi shar-manda bo'ladi», «Har bir ilm va san'atning borib taqaladigan boshlanish joyi bor».¹

Xuddi shular xususida Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy (1075—1143) ushbularni ta'kidlaydi: «Yoki ilmli bo'l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l, loaqal ilmni tinglab eshi-tadigan bo'l», «Ahmoq kishi hikmat-ilmning lazzatini bil-maydi, bamisoli tumov kishi gulning hidini sezmaganidek», «Savdogarlarning shuhrati va obro'-e'tibori kissasida, olim-ning shuhrati-yu obro'-e'tibori yozgan kitoblari(asarlari)da»,

¹ *Abu Payhon Beruniy*. O'ylar, hikmatlar, naqlar, she'rlar (To'plovchi va nashrga tayyorlovchi Abdusodiq Irisov). Toshkent, Yosh gvardiya, 1973, 104-bet.

«Yeru zaminning ko'rkamligi olimlar bilan bo'lsa, osmonu falakning ziynati esa yulduzlar bilandir»¹.

Izlanishga harakat qilgan odam rahbar bo'lish sari harakat qilsa, uning uchun katta mas'uliyat talab qilinadi. Xoja Samandar Termiziy bu haqda quyidagi fikrni izohlaydi: «Azizim, rahbarlik, yo'l boshchilik shunday odamga munosibki, u xalq boshini mashaqqat girdobidan xalos eta olsin va har bir kishi, hamma odam u yo'l boshchilik qilgan shu ustuvor — mumtoz zamonda boshini rohat bolishiga qo'yib, farog'atda yashasin».

*Agar sen o'ylasang o'z tinchu, huzuru, rohatining faqat,
Diyoringda biror kimsa ko'ra olmas hech qachon rohat.*

Demak, izlanish dastavval ilm o'rganishdan boshlanishi kerak, ilm o'rganish esa odam esini taniganidan boshlab toki o'lgunicha davom ettiriladigan jarayondir. Chunki dunyo — har daqiqa uzluksiz o'zgarish va rivojlanishda, inson tafakkuri ham u bilan birgalikda rivojlanishi darkor. Dunyoni anglash, uni o'rganish va bilishdan boshlanadi, ilmsiz odam go'yo mevasiz daraxt. Atrofimizni o'rab turgan olam turli sir-sinoatlar va ilmu hadislardan iborat, odam hayotda o'z o'rnini topishi uchun dunyoning ana shu sir-sinoatlarini yaxshi bilishi lozim. Bu haqda so'z mulkining sultoni Alisher Navoiy shunday deydi:

*Ki har ishniki qildi odamizod,
Tafakkur birla bildi odamizod.*

Ya'ni, odamzodning har bir xatti-harakati tafakkur bilan ro'yobga chiqadi. Oddiy zarralardan tortib, toki ulkan koinot sirlarigacha inson bilim va tafakkur orqali bilib oladi. Qadimgi ertaklardagi «Uchar ot», «Uchar gilam»lar haqidagi fikrlar hozirgi kundagi samolyot va vertolyotlarni kashf etish borasidagi kishilarning ilk orzu-xayollari yoki boshqacharoq aytsak, izlanishlari edi. Shunday ekan, izlanish bu — dunyoni bilish, yaratuvchanlik demakdir.

¹ *Abul-Qosim Mahmud Az-Zamaxshariy. Nozik iboralar (Sharhlar muallifi va tarjimon U.Uvatov). Toshkent, Kamalak, 1923, 80-bet.*

ALLOMALAR BISOTIDAN

Olim bo'lsang — olam seniki.

Komil insonga xos odob-axloqiy tushunchalar kundalik turmush tarzida namoyon bo'ladigan voqea-hodisalarga munosabat, insonning jamiyatga, mehnatga, aql-zakovatiga bo'lgan dunyoqarash bilan izohlanadi. Abdulla Avloniy (1878—1934) dangasalik va yalqovlikni qattiq qoralaydi, uning fikricha, baxtga, barcha muvaffaqiyatga faqat sa'y-harakat va mehnat bilangina erishish mumkin. Qiyinchiliklarni bartaraf etish, yangi yutuqlarga erishish, muvaffaqiyatsizliklardan keyin yutuqlar kelishiga ishonish, har qanday yutuqlardan keyin muvaffaqiyatsizliklar paydo bo'lishiga tayyor turish uchun hayotni chuqur bilmoq, hikmatnoma kitoblarni ko'proq o'qishi zarurdir.

Hazrati Sulaymonning uzugida: «Bu dunyodagi hamma narsa o'tkinchi», degan so'zlar o'yib yozilgan ekan. Bir kuni hayotida shunday baxtsizlik yuz beribdiki, qo'lidagi uzukni barmog'idan yechib olib otib yuboribdi. Dumalab ketayotgan uzukning ichki tarafida allaqanday yozuv borligini ko'rib qolib, uzukni yana qo'lga olib qarasa: «Bu ham o'tib ketadi», degan yozuv bor ekan. Shunda u uzukni qo'lga qayta taqib, odob-axloqini ishga solib, ishonch bilan oldinga qadam tashlabdi.

Odob tushunchasini tahlil qilgan buyuk faylasuf miletlik Fales (625—547): «Men uch narsa uchun taqdirdan minnatdorman: birinchisi hayvon emas, inson bo'lib tug'ilganim uchun, ikkinchisi — ayol emas, erkak bo'lib tug'ilganim uchun, uchinchisi esa varvar emas — ellinlik bo'lganim uchun». Uning yana qator aytganlari bor:

- Eng go'zal narsa nima?
- Odam. Chunki u Tangrining mahsulidir.
- Eng tez narsa nima?
- Aql. U hamma narsani ortda qoldiradi.
- Hammadan donoroq narsa-chi?
- Vaqt. Chunki yolg'iz vaqtgina hamma narsani oydinlashtiradi.
- Hamma uchun eng umumiy narsa nima?
- Umid. Chunki u hech vaqosi yo'qlarda ham mavjud-dir.

— Eng kuchli narsa nima?
— Zaruriyat. Chunki u hamma narsaning ustidan hukmronlik qiladi.

— Eng qiyin ish nima?
— O'zni anglash.
— Eng osoni-chi?
— O'zgalarga maslahat berish.

Sharqona odob-axloqiy fikrlarning huquqiy asoslari ni yaratgan Xoja Samandar Termiziyning «Dastur ul-muluk» asari insonni komillikka yetkazuvchi hayot saboqlari haqidagi bebaho nodir asar hisoblanadi. Alloma o'z asarida insonning qadri, sabr-bardoshi, adolat mezoni, rahbarlik mansabini boshqarishi, amal kursisiga minib olib, istagan narsamni qilaman deb o'ylamasligi, mardligi, jasurligi, eng qiyin sharoitlardan chiqish yo'llarida hamroh bo'luvchi aql haqida durdona fikrlarni bayon etgan. Asarda qu'yidagi hikmatlar bayon etilgan:

Azizim, agar har qanday podshoh odamlar bilan birga bo'lmasa, birga tirikchilik qilish uchun do'stlik, xursandchilik rejasini tuzmasa, xalqqa g'amxo'r bo'lishdan, mamlakatni obod qilishdan qo'l tortsa, ayshu-ishrat, o'yin-kulgiga berilib, quloqlarini faqat chang va udning baland baqiriq nag'malari bilan band qilib, har bir diltangning xazin nolasini eshitmasa, oqibatda xalqni ham xarob qiladi:

Bayt

*Shoh uchun el osoyishi katta ganj,
Oni deb ranj cheksa shoh-yo'q elda ranj.*

Azizim, zudlik bilan jangga kirib, olovgar shamshirining suvi bilan yomon niyatli raqibning nomini hayot lavhasidan yuvib tashlagan, dushmanning olazarak ko'zlarini zafar toshi bilan urib, murod piyolasi labidan may ichgan, davrning nomdor, shijoatli bahodirlarigina mamlakat kelajagini o'z bag'riga bosishga haqlidir. Bino-barin, aytadilar:

Bayt

*Qaysi odam ko'rsang yovingni tinch-farog',
Tunda mahv et, qabriga yoqqil chirog'.*

Azizim, urush paytida jang maydonida or-nomus uchun kurash ketayotgan bir vaqtda, mard kishi shuhrat haqida, jonu

mol to'g'risida o'ylamasligi kerak. Ularni keraksiz, beqadr bir narsa deb bilib, astoydil jang qilmog'i lozim. Chunki urush kunida shuhrat, jonu mol orttirish yo'lida bezovta bo'lishdan ko'ra, jang tashvishi, kulfati to'g'risida o'ylash ming marta a'lodir. Binobarin, aytadilar:

Bayt

*Oru nomusdan afzal bilursan gar boshing,
Yop paranji boshinga, bo'lsin ayollar yo'ldoshing.*

Azizim, aqlli kishi dushman uning joniga qasd qilganini ko'ra turib, zudlik bilan unga qarshi kurashga harakat qilmasa, o'z joniga o'zi zomin bo'ladi. U muxolifiga asir tushmasligi uchun ikki holatni esdan chiqarmasligi kerak: agar jangda g'alaba qilsa zamon sahifasida uning shuhrati-nomi qoladi; agar dushman uni mag'lub etsa, qo'rqqoq, nomard degan nom bilan la'natlanadi:

Qit'a

*Yov seni mahv etgali qasd aylabon yursa shitob,
Oqil ersang jangga kirgil, elga bo'l manzur erur.*

Azizim, baland ovozga, baquvvat jussaga ega bo'lgan har qanday odamni kuchli deb atash aqldan emas. Ko'rmaganmisan, qamish yo'g'on bo'lsa ham, u ingichka, quruq cho'p zarbidan sinadi. Turna bo'y jihatidan uzun, jussali bo'lsa ham qarchig'ay changali oldida notavondir.

Azizim, mamlakatni boshqarish va uning sirini saqlash oddiy tamoyil yoki odamlar bilan rasmiy muomalada bo'lish emaski, sen u haqda har qanday odam bilan maslahatlasha bersang. O'z orzu-istaklarini, sirini boshqa odamlarga oshkor etuvchi podshohlar hokimiyat tepasidan yiqilib, hokimiyatsizlik qa'riga — o'pqniga tushib ketadilar. Chunonchi, aytadilarki:

Bayt

*Demishkim bir xushkamom oqil va bir mardonai hushyor:
«Boshing qadriga yetsang etmag'il aslo siring oshkor».*

Azizim, elchi ikki masalada nihoyat hushyor bo'lishi zarur. U o'z podshohiga sodiqligini ifodalash uchun mamlakatning nomusi, shon-shuhratini, saltanatining ulug'vorligini ehtiyot qilishi, shuning bilan birga, dushman bilan bo'lgan munosabatida uning makr-hiylasidan hamisha ogoh va xushyor bo'lib turishi lozim.

Bayt

*Yo'q ekan yashamakka layoqati to aning,
Boridan ko'ra yo'g'i ming bora avlo aning.*

Azizim, kishining aqli, odobi, zakovati uning layoqati va qobiliyatining mezonidir. Kimning aqli ravshan, fikrlash qobiliyati yuksak bo'lsa, u eng past lavozimdan eng yuqori, sharaflı mansab supachasiga ko'tariladi:

Bayt

*Mulozim oqil ersa, bo'lmasa go'l,
Kamand tashlab falaklarga solur yo'l.*

Azizim, olamni bezatuvchi o'tkir aql hamma vaqt va har qanday holatda ham odil qozi vazifasini o'tagan. Chunki odam tabiati boshqa tirik mavjudotdan ajralib turadi.

Azizim, dushman har qancha kuchsiz, ojiz bo'lsa ham, uning tikani bo'ladi. Ehtimol makr-hiyla bobida ojizlik qilmas. U shayton yo'liga kirib olib, tili bilan adovatning olovini shunday yoqishi mumkinki, uning alangasini suv bilan o'chirish to'g'risidagi har qanday tadbir ojizlik qiladi. Chunonchi, aytgan edilarki:

*Zol: bu pandni doimo yodingda tut, Rustam, dedi.
Dushmaning sen o'zingdan bilma aslo kam dedi.*

Azizim, har kimki dushmanga giriftor bo'lsa, to undan qutulmaguncha xavf-xatardan xoli bo'lmaydi. Ertadan kechgacha, kechdan tonggacha bezovta bo'ladi va parishonlikdan u oyog'ini boshdan, kovushini dastordan farq qila olmaydi. Binobarin, aytadilarki, bemorning sihati yaxshilanmaguncha, yemoqdan va to hammol orqasidagi og'ir yukini yerga qo'y-maguncha yengillikdan rohatlanmaydi. Qo'rqqan kishi dushman xavfini bartaraf etmas ekan, omonlikda tinch yashay olmaydi, bir nafas ham farog'atda bo'lmaydi.

Azizim, agar podshoh o'z mansabini suiiste'mol qilgan, xalq va mamlakat mulki, rizqi ro'zi hisobiga boyishga intilgan nafsı o'pqonlarga No'shırvoni Odilga o'xshab jazo chorasini qo'llamasa, yurt xarob bo'ladi, fuqaroning podshoga bo'lgan ishonch umidi zulmat shabistoniga -qorong'i kechaga aylanadi:

Bayt

*Siyosatda adolat qilmasa gar shoh,
Fuqaro, ayt-chi, kimdan topg'usi panoh?*

Milliy ma'naviyatimizga xos odob-axloqda qanoat tushunchasi kengroq talqin qilinib, har bir yaxshi ishning natijasi qanoat bilan amalga oshishi haqida fikr mulohazalar berilgandir. Qanoatli kishi sabr-bardoshli, o'z so'zining ustidan chiqqandagina martabali va mansabli bo'lishi bilan birga hikmat kitoblarida o'z aksini ko'radi. «Maxzan al-ulum» («Ilmlar xazinasi») kitobida:» Qanoatli kishi hech qachon kambag'al bo'lmaydi. Qanoatsiz kishi esa gadoyga o'xshaydi, uning hamma narsasi bo'lsa ham, ko'zi to'yamaydi, ko'proq topishga intiladi, narsa uchun odamlar oldida bosh egadi», deb izoh beriladi:

*Sabr bila bog'liq ish ochilur,
Ishda oshiqqan ko'p toyilur.*

Zolim g'amda kuysin, ojiz shod kulsin!

Juda katta obro'-e'tiborga ega Ardasher o'tmishning dono kishilaridan biri bo'lgan. U o'z xodimiga uchta xat yozishni buyuradi. So'ng unga deydi: «Ey xodim, agar mening yuzimda g'azab tug'yonini ko'rsang, biror narsa ustidan qat'iy hukm chiqarmasimdan avval xatlardan birini menga ko'rsat. Shunda ham g'azabim bosilmasa, ikkinchi xatni ko'rsat. Tag'in ham taskin topmaganimni ko'rsang, uchinchisini ko'rsat!»

Aytishlaricha, birinchi xatning mazmuni shunday edi: «Shoshilma, irodangni g'azab qo'liga asir qilma, shoshgan kishi doimo afsus chekib, keyinchalik pushaymonlik tortadi!» Ikkinchi xatning mazmuni esa quyidagicha edi: «Davlat o'zimda deb o'zingdan ojizlarga jazo beraverma, kuni kelib, zamonlar o'zgarsa, qanday muomala qilgan bo'lsang, ular ham shunday muomala qilishadi!» Uchinchi xatning mazmuni esa quyidagicha edi: «Ey g'azablanayotgan kishi, shoshib hukm chiqarma, g'azabingni bosib, insof yuzasidan ish ko'r!»

Qanoat, sabr-bardosh, shoshmay fikr qilish, jahlni jilovlab olish, boylik orttirishdan voz kechish, mansabni aql bilan boshqarish, nafsning jilovini aql qo'liga topshirish, ilm bilan do'st bo'lish, hunarni qadrlash, muhtoj qalbni eshitish, kambag'alga saxovat yordamini berish to'g'risida mutafakkir Abulbarakot Qodiriyning fikri alohida ahamiyatga egadir:

*Muncha qattiq chopingni, o'g'lon,
Olib qochsa uni qaytarmoq gumon.
Sendan chiqqan hukm haq hukm bo'lsin,
Zolim g'amda kuysin, ojiz shod kulsin!*

Odob-axloqning qadr-qimmati hayot sinovlaridan o'tgan odamlarning o'g'itlari bilan boy, keksalarning yoshlarga qilgan dono maslahatlari bilan yanada hayot go'zal bo'lib boradi. Keksani hurmat qilish haqida har kuni, har daqiqada maslahat berish katta yoshdagilarning burchidir. O'zingdan kichikni ko'rganingda: — «Bu hali yosh, menchalik gunoh qilib ulgurmagan. Bu yoshdan gunohkorroqman. Bu yoshdan afzal emasman. U mendan ko'ra fazilatliroq. Chunki gunohi ham ozroq», keksaroq kishini ko'rganda: — «Bu zot mendan ko'proq yashagan, bandalik xizmatini ham mendan ko'proq ado etgan. Shu sababli mendan fazilatliroq». Bir olim kishiga duch kelganda: — «Bu zot bilimdon. Men bir nodonman. Shuning uchun bu zot mendan ko'p fazilatlidir». Bir nodon kishini ko'rganda: «Bu nodon bo'lganligi uchun ba'zi gunohlarni qilmoqda. Men bilib gunoh qilayapman. Shuning uchun shu johil kishi mendan ustunroq, afzalroqdir» deb xulosa chiqarish zarurdir.

Dunyo xalqlari iqtisodiy-madaniy va savdo munosabatlari tufayli o'zaro aloqada bo'lib, ijtimoiy turmush tarzini yaxshilash, ilmiy tafakkurni hamkorlikda olib borish, fan-texnika yutuqlarini takomillashtirish va sa'nat hamda madaniyat sohasida fikr almashish jarayonlarida bir-birlariga yaqin munosabatda bo'lganlar. Kishilik jamiyati yaratilgandan buyon o'zaro tovar almashish, hokimiyat uchun kurash, o'zga yurtlarni bosib olish, savdo karvonlarining muntazam harakati, milliy ozodlik harakati, chet el bosqinchilariga qarshi kurash kabi voqea-hodisalar zaminida qo'shni xalqlar madaniyati bilan uyg'unlashish jarayoni jadal rivojlanib yangi tafakkurga oid hayotiy kechinmalar ta'sirida xalq hikmatlari bir-birini to'ldirib turgan. Shuningdek, qo'shni va boshqa xalqlarning urf-odatlarini, an'analarini hamda qadriyatlariga xos ibratli hikmatlar o'zaro muloqot jarayonida boshqa xalqlar tomonidan qabul qilingan. Bu hikmatlar jahon xalqlarining o'zaro hamkorligiga, tinchligiga, iqtisodiy va madaniy aloqalarning yanada mustahkamlanishiga munosib hissa qo'shib kelgan. Quyida ana shunday hikmat durdonalaridan namunalar keltirildi.

«Barcha kishining kuchi ovqatdandir, aqlning kuchi esa hikmatdandir» (Aristotel).

«Agar aqlli bo'lishni istasang, hikmat o'rgangilki, aql hikmat bilan kamol topadi» (Kaykovus).

«Xalq orasida ko'pchilik tildan qo'ymaydigan so'z aslo o'lmaydi» (Gesiod).

«So'zlar — asrga, fikrlar — asrlarga tatiydi» (Karamzin).

«Qisqa ifodalangan o'tkir fikrlar hayotni yaxshilashga ko'p xizmat qiladi» (Siseron).

«Men qadimgi donishmandlarning ...bizlarga qoldirib ketgan durdonalarini ko'zdan kechiraman; agarki, biz ulardan nimadir yaxshi bir narsaga duch kelsak, uni o'zlashtirib olamiz va katta foyda orttirgan bo'lamiz» (Suqrot).

«Qadimdan odamlarning dono va bag'oyat go'zal hikmatli so'zlari mavjud, biz ulardan o'rganmog'imiz darkor» (Gerodot).

«Har kuni aqlli bitta qo'shiq eshitish, yaxshi rasm ko'rish va iloji bo'lsa, istagan bir hikmatli so'zni o'qib olish darkor. Turli-tuman tarbiyaviy hikoyatlar va hikmatli so'zlarni to'plash — tengsiz davlatdir» (I. Gyote).

«Tarbiya ishida o'z-o'zini takomillashtirish jarayoniga katta o'rin berilmog'i lozim. Insoniyat faqat mustaqil o'rganish tufayligina taraqqiy etgan» (G. Spenser).

«Oila tabiatning shoh asarlaridan biridir» (J. Santayana).

«O'z uyida baxtli bo'lgan kishigina baxtlidir» (Demokrit).

«Ota donoligi yuzta o'qituvchidan ustun demakdir» (J. Gerbert).

«O'z o'g'lini hech bir foydali ishga o'rgatmagan odam o'g'ri boqayotgan bo'ladi» (T. Fuller).

«Bolalar go'zallik, o'yin, ertak, muzika, rasm, xayol, ijodiyot olamida yashamoqlari kerak» (V.A. Suxomlinskiy).

Fridrix Gegelning odob masalasidagi fikrlarida aql bilan ish tutish har bir insonning baxt-saodatga erishishining asosiy mezonini ekanligi ta'kidlanadi. Jumladan, dunyoni anglash masalasida quyidagi fikrlar ilgari suriladi: 1) Dunyoga aql ko'zi bilan boqqan odamga dunyo ham oqilona qaraydi. 2) Insonning burchlari to'rtga bo'linadi: o'z oldidagi burchi; oilasi oldidagi burchi; davlat oldidagi burchi; o'zga odamlar oldidagi burchi. 3) O'rni kelganda haqiqatni aytmaslik yaxshi emas. Bu narsa o'zingni ham, o'zgalarni ham tahqirlash demakdir. Biroq layoqat yoki huquq bo'lmaganda haqiqatni aytmagan ma'qul.

Yevropa madaniyatining yirik tafakkur egalari inson ongi bilan bog'liq masalalarga diqqat bilan e'tibor berib, har bir

narsaning mohiyati va mazmuniga qarab xulosa chiqarish jamiyat taraqqiyotining mezonidir deb baholaydi:

«Hovliqmasdan soʻzla: shoshilish aqlsizlik belgisidir» (Biand).

«Odamlar! Eng avvalo ezgu axloqqa ega boʻlishga harakat qiling. Zero, axloq qonunning asosidir» (Pifagor).

«Inson oʻzi burchli boʻlgan hamma ishni bajarishga qodir. Harakat qilmoq! Harakat qilmoq! Biz shuning uchun mavjudmiz» (Iogann Fixte).

«Insonning tavba-tazarruga boʻlgan ehtiyoji hech qachon yoʻqolmaydi. Hammaga birdek yoqish istagi eng kulgili istakdir» (Iogann Gyote).

«Birovni qoralashdan oldin doimo uni oqlash imkoni bor-yoʻqligini oʻylash kerak».

«Axmoqni donoga aylantirish qoʻrgʻoshinni oltinga aylantrish singari mushkul ishdir» (G. Kristof).

«Axmoqlar biz oʻylaganchalik koʻp emas. Odamlar bir-birlarini tushunmaydilar, xolos».

«Qoʻrqoq odam izzattalab odamga nisbatan kamroq haqorat alamini tortadi» (Lyuk De Klape).

«Rahmdillikka muhabbat va nafislik, ichiqoralikka esa dushmanlik va gʻazab omuxta boʻladi» (David Yum).

«Hamma bilan xushmuomalali, koʻpchilik bilan dilkash, ayrimlar bilan esa betakalluf boʻl».

«Agar sen aql-zakovatga quloq tutmasang, u albatta, qasos oladi» (Franklin).

«Yoshlik oʻtib borayotganini hech kim sezmaydi, ammo uning oʻtib ketganini hamma his qiladi» (Seneka).

«Keksalik xuddi qorday toʻsatdan bosadi. Ertalab tursangiz hammayoq oppoq» (J. Renar).

«Yoshlik bilan qarilik orasidagi muddat naqadar qisqa» (Sh. Monteske).

«Keksayganini odam qachon sezadi? Buni u orzu-umiddan voz kechib faqat xotiralar bilan yashay boshlaganda his qiladi» (F. Zanders).

«Oʻspirinlik yillari beqiyosdir. Keksalik unga vaqt tumanlari orasidan boqishni xush koʻradi. Moʻysafid odam shom pallasida tong shafagʻini orzu qiladi» (J. Bayron).

«Keksaya olish sanʼatidan koʻra uni yenga olish sanʼati ulugʻroqdir» (I. Gyote).

«Qarilik haqidagi oʻydan koʻra kishini tez qaritadigan narsa yoʻq» (G. Lixtenberg).

«Keksaygan sayin hayotga muhabbat ortib, o'lim dahshati kuchayadi» (J. Labryuyer).

Diniy-axloqiy qadriyatlarining ham xalq hikmatlaridagi o'rni beqiyos bo'lib, ayniqsa hadislar insoniyatni poklik, halollik, mehr-muruvvatga chorlovchi, ma'naviy komillikka undovchi, mol-dunyoga hirs qo'yishning yomon oqibatlari, ochko'zlik, badnafslilik, jaholat, g'azab, dushmanlikni jilovlash kabi xislatlarni tahlil qiluvchi bebaho xazinadir. Hadislar ikki dunyo misolida odamlarning o'z hatti-harakatlari uchun javobgar ekanligini, har bir yaxshiligi hamda har bir yomonligi uchun o'z aql-farosati bilan javobgar ekanligini tushuntiruvchi odobnomadir. Dunyo deganda o'limdan oldingi, oxirat deganda esa, o'limdan keyingi holat nazarda tutiladi. Hadislar insoniyat aqliga nurafshonlik, o'z orzu-umidlarini amalga oshirishi, nafsini jilovlashi uchun tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Qur'on oyatlari inson uchun buyuk hayot manbaini anglab olishida nurli yo'ldir. Yo'lini yo'qotganlar uchun aql chirog'i, shoshganlar uchun muvozanat saqlab xulosa chiqarish maktabidir.

RAHBARGA XOS FAZILATLAR VA O'GITLAR

Podshoh — mulk badanining jonidur.

Alisher Navoiy

Mustaqillik yillarida yosh avlodni tarbiyalash, ularning kelajakda munosib vatanparvar, insonparvar va yetuk mutaxassislar bo'lib yetishishi uchun milliy urf-odatlarimizni, qadriyatlarimizni, an'analarimizni o'rganishga barcha imkoniyatlar yaratildi. Eng muhimi, yoshlarga ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan milliy odob-axloqqa xos tarbiyani singdirish, shu asosda rahbarlik san'atini o'rgatishga katta e'tibor qaratilmoqda. Chunki odob-axloqli rahbar keng mulohazali, millatni sevadigan, millatlar o'rtasidagi o'zaro do'stlik aloqalarini mustahkamlaydigan, ona-Vatanning muqaddas tuprog'ini ko'z qorachig'iday asraydigan, odob-axloqda ibratli, bosiq, vazmin bo'lishi talab etiladi. Shuning uchun hayotiy tajriba rahbar xodimlarga alohida mas'uliyat yuklaydi. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganidek, odob-axloqli rahbarlar el-yurt oldida o'z mas'uliyatini yana ham chuqur, teran anglashi lozim. U amal kursisidagi kunlarini uzaytirib, o'z

farog'atinigina o'ylab yashamasligi, aksincha, odamlarning ko'nglini ko'tarishi, boshini qovushtirishi, yaxshiroq yashash imkonini yaratadigan istiqbol yo'llarini ko'rsatib, shu maqsadga tezroq yetishishga odamlarni odatlantirishi lozim. Sharqona odob-axloqli va ma'naviy-axloqiy sog'lom rahbargina o'z jamoasi, el-yurt ishonchini oqlay oladi, jamiyatda sog'lom, ma'naviy muhitni qaror toptirib, odamlarda yaratish ishtiyoqini, kelajakka ishonch ruhini kuchaytiradi. Albatta, bunday rahbarlar bir yilda, boringki ikki yilda shakllanib, kamolga yetib qolmaydi, buning uchun yillar kerak, qunt, intilish, sabrbardosh, tinimsiz izlanish zarur.

Rahbarning xos xususiyatlari, fazilatlarini hadislarida ham o'z aksini topgan. Chunonchi, Abu Iso Muhammad Imom at-Termiziy (824–892) jamlagan hadislardan ayrimlariga e'tibor qarataylik: «Agar hokim to'g'ri hukm chiqarsa, unga ikkita savob yoziladi. Qiyomat kunida Allohga eng yaqin insonlar va majlisda eng balandlari odil podsholardir»; «Ikki kishi xususida hukm chiqarsang, ikkinchisining gapini eshitmaguncha bir fikr aytma»; «Qaysi shoh (hokim, boshliq) o'z eshigini miskinlar uchun yopib qo'ysa, unga Alloh eshiklari berkiladi»; «Hokim kechiruvchi bo'lmog'i kerak, chunki hokimning kechiruvida xato qilganni jazolamaslik xato qilganidan afzaldir». Varroq at-Termiziy aytadi: «Umaro (amirlar)ning fasodi (fojiasi) — zulmdandir, ulamo (olimlar)ning fasodi — tamagirlikdandir, fuqaroning fasodi — riyokor (ikki yuzlamachi)likdandir». Ko'rinadiki, rahbarlarning fojiasi aksaran zulmdan kelib chiqar ekan, zotan, zulm-zo'rlik mavjud joyda osoyishtalik yo'qoladi, o'zaro hurmat-izzatga putur yetadi.

Rahbar faoliyati, uning amalga oshirgan ish jarayonlarini chuqur o'rgangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov 1993 yilda rahbarlarni uch guruhga bo'lib, quyidagi fikrni ta'kidlaganlar: «*Birinchi toifa — hozirgi og'ir vaziyatdan foydalanib qolishga harakat qiladigan, faqat o'z manfaatini o'ylaydigan, xalq g'am-tashvishidan begona kimsalardir. Ikkinchi toifa — befarq, loqayd odamlar bo'lib, ularni «o'yinchi» deging keladi. Bunday rahbarlar hech kimga qarshi gapirishni, dushman orttirishni istamaydi. O'yin bilan yuribdi. Uchinchi toifa — o'zini el-yurt ishiga tikkan kishilar. Men shu toifadagi kadrlarga umid bog'layman.*

Rahbarlik katta odob-axloqni, yuksak sadoqatni, mas'uliyatni, madaniyatni, muomalani, mulohazani, mushohadani

taqozo etib, eng muhimi iqtisodiy bilimni ahloqiy-ma'naviy bilim bilan mujassam etgan kishigina mamlakat taraqqiyotiga munosib hissa qo'sha oladi. Ushbu masalaga alohida e'tibor bergan Yurtboshimiz mamlakat taraqqiyotiga, uni boshqarishga rahbarlik qila oladigan xodimlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish masalasiga alohida e'tibor berib: *«Shuni alohida ta'kidlash zarurki, soxta inqilobiy sakrashlarsiz, fojiali oqibatlarsiz va kuchli ijtimoiy larzalarsiz, evolyutsion yo'l bilan normal madaniyatli taraqqiyotga o'tish, tanlab olingan yo'ning asosiy mazmuni va mohiyatidir. Odamlarning psixologiyasi va turmushiga o'nlab yillar davomida ko'pincha zo'ravonlik yo'li bilan boshqarilgan rahbarlikni bir zumda o'zgartirish mumkin emas. Buning uchun ijtimoiy jamoalar o'rtasidagi rahbarlik munosabatlarining keskinlashuviga va ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga barham berish yo'li bilan jamiyatni boshqarish va o'zgartirish zarurligiga odamlarni ishontirish, harakatga keltiruvchi rahbarlik kuchlarini va boshqarishning rag'batlantiruvchi omillarini o'zgartirish mumkin»*, deb rahbarlik dasturiga mustaqillikning dastlabki yillarida alohida e'tibor bergan edi.

O'zbekiston davlatini boshqarish, taraqqiyot yo'lini belgilab olish, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzini yaxshilash uchun salohiyatli, odob-axloqqa ega bo'lgan rahbarlarni tayyorlash, tanlash, mas'uliyat nuqtai nazaridan javobgarlikni his etishga yo'naltirish tufayli rivojlangan mamlakatlar qatoriga chiqish asosiy dastur qilib olindi. Rahbarlarni tayyorlash va tanlash, ularni joy-joyiga qo'yish dolzarb masala hisoblanadi. Eng muhimi, ba'zi rahbarlar muhim masalalarni hal etishda, ayniqsa o'zi rahbarlik qilayotgan tashkilotda biron lavozimga ma'lum shaxsni tayinlashda, *«men boshliqman, demak, mening aytganim — aytgan, deganim — degan bo'lishi shart»*, deb o'z mansabi va amali faoliyatiga o'zining shaxsiy nuqtai nazaridan yuqori baho berib yuboradi. Payg'ambarimiz Rasululloh sallallohu va sallam bashorat qilganlaridek: *«O'zlaringiz qanday bo'lsangiz, ustingizga shunday hokim kelar»*, demak, jamoani ahil, mustahkam boshqarish uchun aql va farosat muhim ahamiyatga ega ekanligini rahbar unutmasligi kerak. Rahbarning o'ziga ortiqcha bino qo'yib, o'zi rahbarlik qilayotgan tashkilotda mahalliychilikka, oshna-og'aynigarchilikka, qarindosh-urug'chilikka berilib ketib, lavozimga tanlagan

o'rinbosar yoki bo'lim boshliqlari ma'naviy noloyiq, ongi siyosiy jihatdan shakllanmaganligi tufayli jamoada noqulay, buzuq, ruhiy nopok vaziyatni vujudga keltiradi. Jamoada odob-axloqli va ma'naviy yetuk, talabchan, ziyrak, haqgo'y, adolatparvar, haqiqatni to'g'ri aytadigan, savodli, mehnatkash, tadbirkor, mulohazali xodimlar o'rniga noloyiq xodimlarning rahbarlik lavozimiga ko'tarilishi natijasida jamoadagi muhit buziladi. Natijada odamlar rahbarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lib, undan uzoqlashadi, chunki rahbar o'z mas'uliyatini yo'qotib, oyog'i yerdan uzilib, manmanlikka berilib, havolanib ketishi oqibatida sofdil xodimlar u bilan jamoa manfaatlarini hisoblashga e'tibor bermaydi. Qachonki, rahbarning yuragi ham, qo'li ham, ko'ngli ham toza bo'lsa, tamadan, g'arazdan, arazdan yiroq bo'lsa, uning tabiatida qat'iylik, vazminlik, talabchanlik bilan aql-zakovat uyg'un bo'lsa, faqat shundagina u odamlarning g'am-tashvishini o'z qalbidan o'tkazishga qodir bo'ladi. Tashkilotda rahbar o'rinbosarining maqomi ham ayricha, sababi o'rinbosar rahbarga ta'sir o'tkaza oladi, faqat bu ta'sirning ijobiy yoki salbiy bo'lishi ko'p holatga oydinlik kiritadi. O'rinbosar jamoa ahli bilan, ularning fikri bilan muvofiqlasha olsa durust, ya'ni jamoaning rahbar fikri bilan muvofiqlashuvini ta'minlaydi yoki aksincha bu muvofiqlashuv ro'y bermasligi ham mumkin. Ro'y bermasligi shuki, o'rinbosar jamoa ahliga g'araz bilan qarasa, ularga nopisand munosabat izhor etsa, jamoa ahli ancha ozor chekadi. Bu xil hodisalar ko'plab tashkilotlarda mavjud, ana shu xil boshliqlar uzoq yillar lavozimga kanaday yopishib oladi, ularni tez-tez va vaqtida almashtirib turish zarur. Buni bilgan va anglagan holda yuqori tashkilot rahbarlari e'tiborsiz qaraydi, bilib-bilmaslikka oladi, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadi, o'zicha yaxshilikka yo'yadi, vaholanki, jamoa tortgan azob bilan hech kimning ishi yo'q.

Mustaqil O'zbekiston davlatining qo'lga kiritadigan yutuqlari, xalqimizning farovon turmush kechirishi rahbarlarning ruhiy ko'tarinki kayfiyatiga, ma'naviy olamiga, jamoa muhitini bilishiga, eng muhimi tashkilotchilik, tadbirkorlik faoliyatiga bog'liq. Rahbarning jamoa va shaxs manfaatlari bilan uyg'unlashib ketishi alohida ahamiyatga ega. *Risoladagi rahbar o'z atrofiga o'ziga safdosh bo'la oladigan uquvli kishilarni to'playdi va ular bilan bamaslahat ish yuritadi. Uquvsiz rahbar esa atrofiga o'zidan ham uquvsiz-*

roq kishilarni yig'adi, ularga istagan so'zini o'tkazib tura-di, o'zidan kuchli xodimni yaqiniga yo'latmaydi, o'rnimni egallab qo'yadi deb cho'chiydi», — deb ta'kidlaydi Preziden-timiz I.A. Karimov.

Shuningdek, rahbarning ma'lum kishilar guruhiga hech ik-kilanmay «singib ketishi» yoki shu guruhdagi kishilarning rahbarga ko'r-ko'rona bo'ysunishi natijasida yuzaga keluvchi jarayon, holatlar ham bor. Jamoa oldiga qo'yilgan muhim maqsadlar rahbar uchun ham muhim ahamiyat kasb etganda-gina ana shunday uyg'unlik yuzaga keladi. Biroq har qanday jamoa ham o'ziga xos dunyoqarash, qiziqish va moyilliklarga ega bo'lgan turlicha fe'l-atvordagi kishilar guruhidan tashkil topavermaydi. Har bir rahbar faoliyati davomida jamoa hayo-tiga baholiqudrat o'z hissasini qo'shib borsa va undan o'zi uchun biror yangilik topa olsagina zamini mustahkam jamoa vujudga keladi. Demak, rahbar shaxslarning ma'naviy dunyo-si qanchalik yuqori bo'lsa, jamoa hayoti mazmunan shunchalik boy va qiziqarli bo'ladi. Eng achinarlisi shundaki, ba'zan rah-barlarning jamoadan ortda qolib, o'z oldiga qo'ygan vazifalarni hal etishga ojizlanib qolishi, faolligi, mustaqilligi, tashkilotch-iligi va alohida tadbirkorligi bilan boshqalardan ajralib tura-digan shaxsiy sifatlari bo'lmasa, rahbar bilan jamoa o'rtasida munosabatlar yanada jiddiyroq tus ola boradi. Uning kasbiy no'noqligi o'z mavqeini yo'qotishiga olib keladi. Agar jamoa ma'naviy siyosiy, iqtisodiy jihatdan shakllanmagan bo'lsa, qobiliyatli, tashabbuskor rahbar bilan jamoa o'rtasida nizo kelib chiqadi. Bunday vaziyatda jamoa rahbarga nisbatan «to'g'ri kelmaydigan rahbar», **«osoyishtalikni buzuvchi rah-bar»**, deb unga tazyiq o'tkazadi. Bunday noqulay vaziyatda rahbar, **«Sen menga tegma, men senga»** qabilida ish tutsa, rahbar **«o'zini jamoaga qarama-qarshi qo'yadi»**, oqibatda rahbar jazo olib ishdan ketadi. Mahmud az-Zamaxshariy ay-tadilarki: «Tog'ning eng tepasi(cho'qqisi)ga chiqqan kishi undan yiqiluvidan g'oyat ko'p ogoh bo'lmog'i lozim». Yoki qomusiy olim Beruniy aytganidek: «Buzuq niyatli va yomon axloqli kishilar o'rta-ga kirib olishi bilan ish to'g'ri bormay-di», «Tenglik hukm surgan joyda sotqin, aldamchi ehtiros-lar, g'am-g'ussa bo'lmaydi».

Rahbar ma'naviy nuqtai nazardan pok bo'lishi bilan bir-galikda, o'z kasbini chuqur bilishi, uni boyitib borishi, xalq va vatanga fidoyilik va tashabbuskorlik, talabchanlik qobiliyatini

namoyish etishi kerak. Eng muhimi rahbar g'iybat, mayda gaplar, fisqu fasod, araz, g'arazlardan yiroq bo'lib, maishat-bozlikka berilmasligi shart. Az-Zamaxshariy aytganlaridek: «Fisqu fasod qiluvchilar va fojirlar ko'paysa, Alloh taolo vabo yuboradi». Rahbarning ma'naviy mavqeini pasaytiradigan narsa, maqtovdan boshi aylanib, «dohiy»lik kasaliga chalilib, o'z manfaatini o'ylovchi «maslahatgo'ylar», amalparast, laganbardor, poraxo'r, oddiy odamlarga zug'um o'tkazuvchi kishilar qurshovida qolmasligi, adolatsizlikka yo'naltiruvchi g'oyalar changalida qul bo'lmasligi kerak. Zotan poraxo'rlik yomon illat «Pora faqat nohaqligu zolimlarga yordam beruvchidir» (Zamaxshariy), laganbardorlar esa pora va poraxo'rlikdan ham oshib tushadi. Deylik: «Maqtovdan ham ko'ra kattaroq pora bormi? Ya'ni: maqtoy poralarning katasidir», — deydi Sayyid Burhoniddin at-Termiziy (vaf.1241). *«Aqli odam doimo buyuk kishilar sinovidan o'tgan yo'lni tanlashi va eng ajoyib shaxslarga taqlid qilishi kerak, chunki u mabodo o'sha buyuklik darajasiga ko'tarila olmagan taqdirda ham har nechuk qittay bo'lsa-da, uning yog'dusini emadi»*, — degan edi N. Maknavelli.

Jamiyatning paydo bo'lishi, taraqqiy etib borishi insoniyatning yuksak aqliy tafakkuri natijasidir. Chunki, insonga berilgan aql-idrok, ong tizimi, uni boshqa jonzotlardan farqini bildirib, ana shu aql-tafakkuri bilan tabiat sirlarini bilishga, o'zi yashayotgan jamiyatga moslashishga harakat qiladi. Biroq ushbu aql-idrok hamma insonga bir xil berilmagan hamda ma'lum o'lchovga ega ham emas. Bu esa tabiatning siri, yaratganning ulug' himmati bilan taqdiri azal paydo bo'lgandan buyon noma'lum sir sifatida ochilmay qolmoqda. Tabiat bergan aql-zakatni jamiyatda ishlatish, undan foydalanish ham hamma insonda bir xil emas, kasb-mahorat, tafakkur hamda qat'iyatlilik ham har xil. Shuning uchun ham aql-tafakkuri, ong tizimi keng rivojlangan insonlar tabiat sirlarini tez anglab olishga intilib, jamiyatning ilgari siljishiga, o'z ongi tafakkurida mavjud narsalarni boshqalarga targ'ib etishga, o'z izidan ergashtirishga, bo'ysundirishga, agar xalaqit qilsa batamom yo'qotishga kirishganlar. Ana shu aql-tafakkur, sinovlar insonlarni uddaburon, sezgir, chidamli, ayyor, mehnatsevar, tadbirkor, topqir bo'lishga, o'ziga nisbatan kamfirklovchi, chidamsiz, fahmsiz, biron-bir narsani eplay olmaydigan, mehnat tajribasi kam, dangasa ustidan hukmronligini ta'minlab

bergan. Agar hukmronlikni qo'lga olgan inson johil, ayyor, mug'ombir, takabbur, kamsituvchi, yolg'onchi, o'z so'zining ustidan chiqmaydigan bo'lsa, uning hukmronligi uzoq yashamagan. Agar hukmronlikni qo'lga olgan inson uddaburon, ko'ngilchan, qattiqqo'l, tadbirkor, ko'pchilik manfaatlarini o'z manfaatidan ustun qo'yadigan bo'lsa, uning hukmronligi uzoq yashagan. Ana shu kurash, bahs, tortishuv, ishontirish, qattiqqo'llik, tadbirkorlik, uzoqni ko'ra bilish qobiliyati, bilimi, kasbga munosabati, mahorati, oila boshqarishdagi ibrat, tili, madaniyati, kiyimi va boshqa xususiyati bilan g'olib chiqqan insonlar Rahbar degan buyuk nomga sazovor bo'lgan.

Rahbar bo'lish har bir insonning orzusi, xayoliy tafakkuridir. Biroq u kutilmaganda beriladigan sovg'a, Allohning nazari, rizq-nasibasi, maxsus mansab libosi, obro'-e'tibori, eng muhimi el oldidagi izzat-hurmati, martabasidir. Dunyoda odil podshoh nomi bilan mashhur bo'lgan Anushirvon o'z vaziriga davlat va xalqning o'zaro jipsligini saqlab turish uchun rahbar quyidagi hikmatlarga amal qilishini nasihat qilgan: 1. Umrni qanday o'tkazish kerak? — Dilshodlik va xursandlik bilan. 2. Xudo xushnudligini nima bilan topish mumkin? — Ota-onani shod qilish bilan. 3. Odamlardan qaysi biri baxtiyorroq? — Dunyo qarama-qarshiliklaridan diltang bo'lmagan kishi. 4. Do'st noqobilga aylansa, undan qanday qutulish mumkin? — Oldiga kam borish va holini so'ramaslik bilan. Prezidentimiz I.A.Karimov rahbarning ma'naviy qiyofasi va salohiyati haqida gapirganda: *«Rahbarlik ilohiy fazilat, qolaversa, u tinimsiz izlanish, intilish, bilim va tajribaning mahsulidir»* deya ta'kidlaydi.

Rahbar ma'naviy fazilatlarga ega bo'lishi uchun til madaniyati degan tushunchaga alohida e'tibor berishi zarur. Til insonni boshqa jonzotlardan ustun qilgan ne'matlardan biridir. Kelajagi porloq bo'lishini istagan har bir rahbarning zimmasidagi zalvorli mas'uliyat shundaki, u o'z ona tilini e'zozlash bilan birga, jamoasi, korxona yoki xo'jaligi ravnaqi uchun o'zga tilda so'zlashuvchi hamkorlarining tilini ham o'zlashtira olishi lozim. Negaki, tilmoch orqali hamisha ham chin ko'ngildan, dildan suhbat qura olmayсан kishi. Bundan tashqari, rahbar o'zidan yuqori martabali rahbarlaru qo'l ostidagilar, shuningdek, hamkorlari bilan ham gaplashganda yana bir «xorijiy» tilni ham bilishi kerak. Uning nomi — ko'ngildir. Rahbar tilining ravon, ishonchli bo'lishi,

lafzida qat'iy turishi, insofli, diyonatli, kechirimli, og'ir-yengil yukni ko'taruvchi, har narsada mulohazali bo'lishi, rizq-ro'zini, mulkni talon-toroj qilishdan saqlaydigan birinchi belgisi oiladir. Chunki oila tilini o'rgangan rahbarning umri uzoq, martabasi ulug' bo'ladi. Odamlar havas qiladigan, jamoa qo'llab-quvvatlaydigan, o'zidan yuqori rahbarlar nazariga tushadigan, eng muhimi Alloh inoyatida bo'ladigan kishiga aylanadi. Hazrati Navoiy tilga e'tibor masalasiga jiddiy baho berib, quyidagi hikmatli misralarni bitgan edilar:

*Har kimsaki, so'z demak shiorida durur,
Ma'no guli nutqining bahorida durur.
So'z kim demasun, ulki ixtiyorida durur,
So'z yaxshilig'u chu ixtiyorida durur.*

Rahbar jamiyatda yashar ekan, so'zlash odobiga nihoyatda qat'iy rioya qilishi, hamma narsani gap deb gapiravermasligi, o'ylab gapirishi, bo'lar-bo'lmasga so'z qotmasligi, tilini tiyib yurishi zarur. Aks holda boshiga balo orttiradi, o'ziga-o'zi ziyon-zaxmat yetkazadi, bilmay qo'yilgan nosoz qadam ko'p ofatlarga olib kelishi mumkin.

Rahbar ota sifatida oilasiga o'zi ibrat ko'rsatib, farzandlarini kasb-hunarga qiziqtirishi shart. Aks holda oila farzandlari yalqov, ish yoqmas bo'lib o'sadilar. Oqibatda har bir qilinajak ish uchun kimnidir yollash, bir so'z bilan aytganda xudbinlik, yalqovlikka moslashadilar. Ana shu narsalarga e'tibor bermagan rahbar oila oldida o'z hurmatini yo'qotadi. Eng achinarlisi katta-kichik rahbarlarning ko'pchiligi shu masalada pand yeb qo'yib, oila va el orasida o'z obro'-e'tiborini yo'qotadi. Shuningdek, rahbarlik libosi uchun kelayotgan turli xil tuh-falar, poralarni ko'proq olishi, mohiyatiga tushunmay uni yeb-ichib maishat qilishi yoki xohlaganicha sarflashi oqibatida xotin va bolalari dunyoqarashida o'zgacha mansabparastlik illatlari shakllanib, ular otaga nisbatan o'zlarini ko'proq rahbar deb his etadilar. Xuddi «Oltin baliq va baliqchi» ertagidagidek ortiqcha dabdababozlikka, zo'r ishtiyoq bilan kiyinishga orzu-havaslar bilan zamondan oldin o'tib ketishga intiladilar. Endilikda kiyim-kechak, oziq-ovqat, qimmatbaho taqinchoqlardan tashqari, yangi «ehtiyotlar» yuzaga chiqadi. Ichkilikbozlik, qimor, qora dori iste'mol qilish, atrof-muhitni mensimaslik, bularning bari birlashib, rahbarni halokat yoqasiga olib kelib qo'yadi. Rahbar oilaga kelayotgan halol-xarom

boylik zamirida nimalar yotganini, uni qanday oqibatlariga olib kelishini yaxshi anglab yetishi, ota-ona, qarindosh-urug'lar va qo'shnilar oldida o'z xulq-odobini, zohiriy va botiniy qiyofasini ham o'z joyiga qo'ya olishi shart. Shuningdek, u oila a'zolarini ham buni fahmlashga o'rgatishi, buning oxiri nima bo'lishini, bir kuni mansabdand ketishi muqarrarligini, o'shanda iqtisodiy muhtojlik oldida dovdorab qolmaslik uchun ilmu hunar zarurligini oila a'zolariga tushuntirishi lozim. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganlaridek: *«Rahbarlik boylik orttirish emas, o'zgalarning ham boyishini istashi kerak. Bunday rahbardand odamlar rozi bo'ladi, mehribonlik, g'amxo'rlik va bag'rikenglik fazilatlari namoyon bo'ladi. Kerak bo'lsa, shu yo'lda jonini ham fido etishga tayyor turishi darkor»*.

Rahbar ish jarayonidagi har bir narsaning natijasi oila obro'-e'tibori bilan bog'liq ekanligini unutmasligi zarur. Rahbar gohida masalaning mohiyatiga e'tibor bermay, to'g'ri kelgan so'zni fahmlamay aytib yuborishdand o'zini tiyishi shart. Aks holda hazrati Alisher Navoiy aytganlaridek:

*Og'izga kelganini demak, nodonning ishi,
Oldig'a kelganni yemak hayvonning ishi.*

Buning ma'nosi shuki, rahbar har bir narsaga tezda mulohaza qilib, shoshib, achchiq ustida to'g'ri kelgan so'zni ishlatib, o'zini xarob qilib qo'ymasligi talab etiladi. Rahbarning zohiriy va botiniy qiyofasi, fazilatlari qanday bo'lishi haqida Yurtboshimiz shunday deydi: *«Rahbar o'zi ham yonib, o'zgalarni ham yondirib yashashi kerak. Qo'shni tortmagan qo'sh undan chiqib ketishga majbur»*. Bundan shunday xulosa chiqadiki, rahbar avvalambor millatning faxri, egasi, boshlig'i, har qanday sharoitda oqilona ish tutadigan, qiyin sharoit va vaziyatdand chiqib ketadigan inson bo'lishi shart.

Rahbar ish jarayonida ehtiroslarga berilmasligi, topshirilgan vazifani sharaf deb bilishi, og'ir, qiyin, chigal vaziyatlarda shoshmay, og'irlikni ko'proq o'z zimmasiga ola bilishi zarur. Rahbar berilgan ulug' martabaning qadriga yetishi tashabbuskor, tadbirkor, fazilatli bo'lishi, ko'proq o'rganib, ko'proq izlanishi, kechirimli hamda samimiy, kamtarin, har bir mulohazani jiddiy o'ylab xulosa qilib, hukm chiqarishi zarur. Shu o'rinda rahbar ulug'larni, buyuk siymolarni, davlat rahbarlarini, sarkardalarni ulug'likka yetkazgan salohiyatiga, rahbarlik san'atiga, tadbirkorligiga, mulohazalariga ko'proq e'tibor beri-

shi, ular bilan ruhiy, hayoliy jihatdan suhbatlashib turmog'i lozim.

Amir Temur davlat ishlarini boshqarishda, xalq bilan mu-loqot qilishda hamda rahbarlarni tanlashda quyidagi masala-larga alohida e'tibor bergan:

«Qaysi vazir g'iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga qu-loq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasli-yu zoti yomon, hasadchi, gina-kek saqlovchi, qora ko'ngil kishilarga zinhor vazirlik (lavozimi) berilmasin. Buzuq, qora ko'ngilli, zoti past odam vazirlik qilsa, davlatu saltanat tez orada qu-laydi»;

«Dono vazir shuldirdi, o'z o'rniga qarab goh qattiqqo'llik bilan, gohida esa muloyimlik bilan ish yuritadi. Bunday vazir ortiqcha qattiqqo'llik ham qilmaydi, ko'p muloyimlik bilan yumshab ham ketmaydi. Agar muloyimlik qilsa, dunyo-talab, tamagir odamlar uni yutib yuboradilar. Agar ortiqcha qattiqqo'llik ishlatlsa, undan qochadilar va unga (boshqa) yo'lamaydilar»;

«Raiyat ahvolidan ogoh bo'ldim, ulug'larni og'a qatorida, kichiklarni farzand o'rnida ko'rdim. Har yerning tabiatini, har elning rasmiyodati, yo'l-yo'sinlaridan voqif bo'lib turdim, har bir o'lka va shahar aholisining ulug'lari va buzurglari bilan oshno bo'ldim va ularning mijozlariga, tabiatiga to'g'ri kelgan, o'zlari tilagan odamlarni ularga hokim qilib tayinla-dim. Har bir mamlakatning ahvolini, sipoh, raiyat kayfiyatini, turmushlarini, xulq-atvorlarini, bular o'rtasidagi aloqalarni yozib menga bildirib turish uchun diyonatli voqeanavislar belgiladim. Bordi-yu, noto'g'ri narsa yozgan bo'lsa, bunday voqeanavislarni jazoladim. Hokimlar, sipoh va raiyatdan qay-si birining xalqqa jabr-zulm qilganini eshitsam, insof-adolat bilan darhol uning chorasini ko'rdim»;

«Men sifatlarimning eng avvalgisi deb beg'arazlikni tu-shundim. Hammaga ham bir xil: jiddiy va odil qaradim, hech bir kimsani boshqasidan farq qilmadim, boyni kambag'aldan ustun qo'ymadim»;

«Men har doim insof bayrog'ini baland ko'tardim va iymon tarqatishni o'z buyukligimning qudratli zamini deb bildim. Men inson bir onadan tug'ilgan deb ishonganman. Shuning uchun mustahkam qudratga tayangan qudrat buyuk bo'ladi»;

«Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi azim qat'iy, tadbirkor va xushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir»;

«Yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin»;

«Yaxshiliklarga yaxshilik qildim, yomonlarni esa o'z yomonlariga topshirdim. Kim menga do'stlik qilgan bo'lsa do'stligi qadrini unutmadim va unga muruvvat ehson, izzatu ikrom ko'rsatdim»;

«Farzandlar, qarindoshlar, oshna-og'ayni, qo'shnilar va men bilan bir vaqtlar do'stlik qilgan barcha odamlarni davlatu-ne'mat martabasiga erishganida unutmadim, haqlarini ado etdim»;

«Ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni o'zimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroqda bo'lishga intildim».

Amir Temurning yuqorida aytganlari va shu fazilatlarini har bir rahbar uchun asosiy ta'lim-tarbiya maktabi bo'lib, o'zining insoniylik xislatlarini odob-aql bilan boshqarishiga yo'nalish berishi muqarrar.

Tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgan mashhur faylasuf Fridrix Gegel kelajakka umidi bor insonga, rahbarga zarur bo'lgan bir hikmatni bayon etdi: «*Dunyoga aql ko'zi bilan boqqan odamga dunyo ham oqilona qaraydi*». Dunyoni bilish uchun ko'proq o'qish, o'rganish, hayotning achchiq-chuchuk ne'matlarini farqlay bilishi, biron-bir voqea-hodisani, topshirilgan ishni oxirigacha yetmasdan mulohaza qilmasligi, biron-bir xodimini nohaq ayblamasligi, qilgan xato-kamchiliklarini xolisona baholab, shunga yarasha adolatli hukm chiqarishi zarur. Aks holda mashhur faylasuf Stendal bashorat qilganiday: «Sabr-toqat hamda g'azabni jilovlay olish qobiliyatidan mahrum kishini rahbar deb bo'lmaydi».

Rahbar milliy madaniyatni tushunib, mohiyatini bilmoq uchun rahbar bilimiga muntazam e'tibor berishi, bilmaganni so'rab, har doim yordamga muhtoj ekanligini his etishi lozim. Rahbarlik san'ati haqidagi sharqona odob-axloqqa oid hayotiy voqea-hodisalarga e'tibor berish uchun rahbarlik uslubini chuqur o'rganish kerak. Chunki rahbarlik uslubi uni charxlaydi, balo-qazolardan saqlaydi, har qanday to'siqlardan o'tish uchun ko'prik vazifasini o'taydi. Yurtboshimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek: «... eskilik osonlikcha jon bermoqchi

emas. Yangilik esa joy qidirishga, joy topishga mahkum, uning uchun o'zga yo'l yo'q. Ustiga-ustak, hamma ham rahbar bo'lib tug'ilmaydi. Rahbarlik ilohiy fazilat. Qolaversa, u tinimsiz izlanish, bilim va tajribaning mahsulidir. Xalqimizda: «Molning olasi tagida, odamning olasi ichida» degan naql bor. Rahbar pok bo'lishi kerak. Rahbar nazardan chetda qolmaydi. Rahbarning qo'li egri bo'lsa, tili ham qisq bo'ladi. Rahbar xalqdan ajralib qolmasligi kerak!»

Nima uchun rahbarlik lavozimiga o'tirgan inson bir-ikki yil, boringki, uch yildan o'tmay egallagan lavozimidan bo'shatiladi. Bo'shatilishi boshqa-yu, u bir umr hech kimga kerak emas, tashlandiq, savodsiz, qobiliyatsiz, tajribasiz odamga aylanib, jamiyat va kishilar nazaridan chetda qoladi. Rahbarni tez qo'yib, tez almashtirish, endi rahbarlikka moslashayotgan odamni mansabidan olib tashlash yoki tajribali, bilimdon rahbarni o'ziga bog'liq bo'lmagan boshqa ish, voqea-hodisa uchun jazolab, egallab turgan lavozimidan mahrum etishdan jamiyat va davlat manfaat topmaydi. Xoja Samandar Termiziy «Dastur ul-muluk» kitobida juda mazmunli bir fikrni keltirib o'tadi: «Azizim, kishining aqli, odobi, zakovati — uning layoqati va qobiliyatining mezonidir. Kimning aqli ravshan, fikrlash qobiliyati yuksak bo'lsa, u eng past lavozimdan eng yuqori sharaflı mansab supachasiga ko'tariladi». Albatta, orzu-umid bilan pastdan balandga intilib kelayotgan yosh, yangi rahbarlarni tarbiyalash katta mas'uliyatni talab etadi hamda bu davlat va jamiyatning asosiy burchidir.

Rahbar o'zbilarmon, boshqalarni mensimaydigan, o'ziga ortiqcha baho beradigan, yakka hukmronga aylansa, u uzoqqa bormaydi. Ushbu masalani yurtboshimiz I.A. Karimov quyidagicha tanqidiy baholagan edi: «Agarda rahbar semirib, g'o'ddayib yuradigan bo'lsa, unda xalqning ishonchini kim oqlaydi». Rahbarga berilgan bu oliyjanob tafakkur javobi hech qanday muhokamani talab qilmaydi. Rahbar davlat, jamiyat, xalqning oldida vaqti-vaqti bilan doimo hisob berib turishini unutmasligi kerak. Imkoniyatdan to'g'ri foydalanib, butun kuch va mahoratini, ilm va mehnatini, tafakkur va shuurini ko'rsata olmasa, u nazardan chetda qoladi, nari borsa laganbardorlar qurshovida qolib ketadi.

Rahbarning harakatlari ichida eng xushyor tortadigan narsasi mol-mulkka bo'lgan ehtirosidir. Chunki insoniyat paydo bo'libdiki, mol-mulk tashvishida yashab, butun um-

rini, aql-zakovatini, borlig'ini mol-mulk havasiga bog'laydi. Mol-mulk masalasida odamlar bir-birlari bilan do'st-birodarlik, mehribonlik va o'z navbatida dushmanlik, hiyla-nayrang, makkorlik yo'llarini o'ylab topdilar. Goho rahbarlar Alloh bergan obro'-e'tibor, martabani, lavozim, amal va vazifalarni mol-mulk yo'lida yo'qqa chiqarib, o'zlarini halokatga olib boradilar. Rahbar kishi haqiqiy boylik mol-dunyoning ko'pligi emas, balki nafsning to'qligi ekanligini anglab yetgandagina uzoq yashaydi hamda el nazariga tushadi.

Taassufki, ayrim rahbarlar ma'naviy qashshoqligi oqibatida o'ylamay ish yuritadi, kimlarningdir gap-so'ziga ishonadi, eng yomoni berilgan vazifaning mohiyatiga tushunmaslik, iqtisodiy va huquqiy bilim saviyasining bo'shligi bu illatlarning tub manbaidir. Rahbarlar qanoatli, sabr-bardoshli, teran fikr sohibi bo'lishi, vaziyatga to'g'ri baho bera olishi, lavozimini suiiste'mol qilmasligi lozim. Rizq-nasiba Alloh tomonidan berilishining mohiyatiga tushunib yetgan rahbar zinhor kam bo'lmaydi, kishilar diliga yo'l topish, mehnat kishisining qadriga yetish, ya'ni dehqon, hunarmand, chorvador, paxtakor, ziyoliga, umuman barchaga samimiy munosabat rahbarni ma'naviy boylikka yetaklaydi. Rahbar salohiyatli, mahobatli, aql-idroki keng, vijdonli, qalbi pok bo'lsa, u o'z jamoasining e'zozli kishisiga aylanadi, doimo izzat-hurmatda bo'ladi. Mansabga, maishatga, boylikka berilib, atrofdagilarni, oilani, ota-onani unutish, rahbarga malomat keltiradi, rahbarning obro'yiga putar yetadi, pirovard-natijada u egallab turgan lavozimidan chetlatiladi.

Rahbarni ma'naviy ulug'likka yetkazuvchi fazilat uning makr-hiylasiga uchmasligida, uning be'mani va ma'nosiz g'iybatdan uzoq bo'lishida, g'iybat tufayli aybsiz insonlarga zarar yetkazmasligida namoyon bo'ladi. Chunki rahbar oldi-qochdi, xosiyatsiz gaplarga ishonishi, har bir gapning mohiyatiga, ma'nosiga tushunmay fikr bildirishi uning jaholatga yuz tutganligidan dalolat beradi. Natijada jamoada ishonchsizlik, fisqu-fasod kuchayib, rahbar beobro' holatga tushib, g'iybat tufayli guruhlar o'rtasida o'zaro ochiq, yashirin tarzda kurash paydo bo'lib, bu rahbarning hokimiyatni topshirishiga majbur etadi. G'iybatdan o'zini chetga olish, har bir narsani zimdan kuzatib xulosa qilish, ayniqsa, chin ko'ngildan ishlaydigan, kasbga sodiq, halol, pok insonlarga nisbatan ishlatiladigan gumon so'zlarning mohiyatiga e'tibor berib, ularni himoya qilish

rahbarga faqat omad, baxt keltiradi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) aytdilarki: «G'iybatdan tiyiling, g'iybat haqiqatdan ham juda yomondir. Zero, kishi zino qilsa, so'ngra tavba qilsa, Alloh uning tavbasini qabul qilishi mumkin. Xolbuki, g'iybat qilingan kishi g'iybat qilgan kishini kechirmaguncha Alloh ham uni aslo kechirmaydi». Rasululloh (s.a.v.) dedilar: Uch guruh odamlardan hazar qiling:

G'ofil ulamolardan;

Laganbardorlik bilan maddohlik qiluvchi fuqarolardan;

Johil shayxlardan.

G'iybat tufayli rahbar ko'pincha pok odamlarga, uning oila a'zolariga, o'sib kelayotgan yosh mutaxassislarga, diyonatli, tadbirkor, ishbilarmon kishilarga ziyon-zahmat yetkazishi mumkin. Buning oqibatiga alohida axloqiy baho bergan Homid G'azzoliy (1058—1111) o'zining «Mukoshafat ul-qulub» asarida «*Bir marta qilingan g'iybatning gunohi yuz marta qilingan gunohdan yomonroqdir*», deb fikr bildirgan edi. Rahbar bir aytilgan so'zni kim, nima maqsadda aytayotganini fahmlashi, undan ogoh va ehtiyot bo'lishni, chortadbirlar o'ylab yo'l topishni anglab yetishi kerak. O'zi ham so'zini o'ylab, to'liq xulosa qilib, fikr bildirishi, aks holda g'iybatchining tuzog'iga ilinib, bir umrga badnom bo'lishi mumkinligini esdan chiqarmasligi kerak. Rahbarning hasad o'tida yonishi, davlatni, jamoani, korxonani, tashkilotni halokatga olib keladi, g'iybat girdobi o'p'qoniga tushib, yo'q bo'lib ketadi. Rahbar ma'naviyati har bir inson uchun zarur, chunki rahbarlik oiladan tortib, davlat rahbarigacha umumiy ma'noda ishlatiladigan, lekin har doim sinov tariqasida qo'llaniladigan tushunchadir.

Rahbar — javobgar shaxs, uning zimmasida yuksak mas'uliyat yuklatilgan, u o'z zimmasidagi vazifasini samarali bajarishi, odamlarni qiynayotgan o'tkir muammolarni chuqur o'rganib, yechimini topishi, o'z ishiga tanqidiy qarashi uning kamolini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Aksincha, buning o'rniga erishilgan natijalarga mahliyo bo'lib, boshi aylanib, beg'amlikka berilib ketsa, uning jamoasiga ham, o'ziga ham tashvish ko'payadi, bu esa zinhor chidab bo'lmaydigan holatdir. Rahbar degani kuzatuvchi emas, avvalo, barcha ishlarga bosh-qosh bo'ladigan, mas'uliyat va javobgarlikni o'ziga oladigan, og'ir paytda boshqalarga namuna bo'ladigan, tashkilotchi, kerak bo'lsa, odamlarni o'z ortidan ergashtirishga qodir

va irodasi baquvvat inson bo'lishi shart. Ushbu borada Prezidentimiz I.A. Karimov qu'yidagi fikrni ta'kidlagan edi: «Rahbar degani kimlargadir keskin talab qo'ya olishi, kerak bo'lsa, qattiqqo'llik ko'rsatib, qat'iyat bilan ish olib borishi, o'zini ham, boshqalarni ham ayamadan, ko'pchilikni o'z ibratini bilan ortidan ergashtirishi, odamlarda ertangi kunga ishonch uyg'ota olishi lozim».

Rahbar fazilatlaridan yana biri uning ekologik bilimiga ega bo'lishi, u tabiatni sevuvchi, uni asrovchi, bog'-bo'stonga burkovchi tashabbuskor bo'lib, bu sohada ibrat ko'rsatuvchi, ekologik tarbiyani targ'ib etuvchi, xodimlarga tabiatga muhabbat ruhini singdirishda yetakchilik qilishi darkor. Eng muhimi, atrofda qilarga bir tup ekilgan daraxt haqidagi ajdodlarimizning tafakkurini yoshlarga tushuntiruvchi bo'lishi zarur. Ushbu masalada Imom Iso at-Termiziy (824–892) tomonidan qayd etilgan «Qaysi bir musulmon kishi bir daraxt o'tqazsa yoki ekin eksa-yu, undan insonmi, qushmi yohud hayvonmi yesa, u kishiga sadaqa bo'lib yozilaveradi» degan hadisga amal qilish shart.

Har bir rahbar oilasi — ekologik tarbiya bilan mukammal tanishishi, tabiatda inson eng kuchli, aql-zakovat bilan borliqni o'ziga bo'ysundirishga harakat qiluvchi kuch ekanligini tushunishi kerak. Zero, rahbar tabiat muvozanatini to'g'ri tushunmasligi, aniqrog'i, bu muhim masalaga sovuqqonlik bilan qarashi natijasida o'zi yashab turgan muhitning tabiiy holatining buzilishiga sababchi bo'ladi. Rahbar ekologiya bilimiga ega bo'lgan holda jamoaga va oilasiga tabiatdagi mavjud manbalarni saqlash, ko'paytirish, e'zozlashni o'rgatishi zarur. Rahbarda ekologik tafakkur ongli tarzda shakllangan bo'lib, ekologik tarbiya inson ma'naviyatining asosi ekanligini tushunib yetmog'i kerak. Aslida bizning milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, turmush tarzimiz ekologik tarbiyaning beshigi hisoblangan. Qadimdan turmush tarzimizdagi bir tup nihol ekish katta savob, hayvonot olamiga shafqatli bo'lish, hatto chumoliga ozor bermaslik, hovuz, ariqdagi suvni toza saqlash kabi urf-odatlarimiz zahirida borliqni asrash falsafasi mujassam ekanligini rahbar sezishi kerak. Eng muhimi rahbar o'zi va o'z atrofidagi kishilarga ekologik tarbiyaning asosi bo'lgan «*Suvni iflos qilma uvol bo'ladi*», degan g'oyaga asoslaniishi, xayvonlarga, o'simliklarga mehr-shafqatli bo'lishi, suvni

sof saqlash haqida o'z xodimlariga, oilasi va farzandlariga ibrat bo'lishi kerak.

Rahbar o'z jamoasidagi yoshlar orasida musiqa ilmi va san'atiga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishi, iste'dodli yigit-qizlarni munosib rag'batlantirishi, ko'rik tanlovlar tashkil etishiga alohida e'tibor berishi maqsadga muvofiq. Rahbar mushohadasida, ko'ngil mulki sanalmish kuy-navoning nechog'lik sehrli kuchga, yuksak qudratga ega ekanligi asoslanmog'i kerak. Axir, yurakdan o'tkazib, qalban xis etib yaratilgan, ko'ngildagi samimiy tuyg'ular ifodasi o'laroq vujudga kelgan kuy va ohang qalbining tub-tubiga yetib borishini tushunishi kerak. Uning bu musaffo hislardan bahramandligi, chin insoniy tuyg'ularga oshufta bo'lmog'i, uning ezgulikka yuz tutmog'iga yo'l ochadi. Zero, san'at va musiqaga oshno rahbar hamisha yaxshiliklar, ezguliklar sohibi bo'lishini hayotning o'zi isbotlagan.

Rahbar ijtimoiy himoyaning mohiyatini mukammal bilmog'i, jamoasidagi voyaga yetmaganlar tarbiyasiga e'tibor berishi, huquqbuzarlik, aqidaparastlik va jinoyatchilik singari illatlar yo'lga to'siq qo'yishi lozim. Shuni inobatga olgan holda rahbar bu borada aniq chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqishi, uni jamoaga tatbiq etishga o'zi rahbarlik qilmog'i kerak. Jamoada yoshlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish bo'yicha mas'ullikni o'z zimmasiga olishi, balog'atga yetmagan xodimlarning ota-onasi bilan muntazam aloqada bo'lishi, jamoada keksayib, katta hayot tajribasiga ega bo'lgan hurmatli kishilar bilan turli uchrashuvlar tashkil etishi alohida ahamiyatga ega. Jamoa nazoratidan chetda qolgan o'smirlar tarbiyasi buzilishining oldini olishga rahbar chin ko'ngildan kirishishi, yoshlarga halollik, ezgulik, mehnatsevarlik fazilatlarini singdirishi muhim ahamiyatga ega.

Qanoat, ezgulik, diyonat kabi azaliy tushunchalar insoniy fazilatlarining eng sarasi hisoblanadi, rahbar bularning mohiyatini tushunib yetmog'i lozim. Hayotda ana shunday fazilatga ega insonlar, u kim va qanday lavozim egasi bo'lishidan qat'i nazar, ko'p bo'lsa, badnafslilik, olg'irlik, razolat kabi salbiy illatlar barham topadi. Kurmaksiz guruch bo'lmagani kabi diyonatni, qanoatni o'ziga shior deb bilgan, el-yurt tashvishi yo'lida yashayotgan kishilar bilan bir qatorda, halol va haromning farqiga bormay, o'z manfaati yo'lida har qanday qing'ir ishlarga qo'l urib ketadigan rahbarlar ham oramizda

uchrab turadi. Bunday rahbarlar jinoyat kodeksining mansab vakolatini suiiste'mol qilish, davlat manfaatlariga ko'p miqdorda zarar yetkazish, mansabga sovuqqonlik bilan qarash, mansab soxtakorligi, ishonib topshirilgan mulkni o'zlashtirish va talon-toraj qilish bilan shug'ullanib, boshlariga ko'p kulfat keltiradi. Mustaqillik yillariga ba'zi rahbarlarning davlat mulkini talon-toraj qilishi, qo'shib yozish holatlari, paxta va paxta mahsulotlarini qonunga hilof ravishda sotish, jamiyatga tegishli mulklarni talon-toraj qilish kabi holatlar huquq-tartibot organlari tomonidan oshkor etilib, ba'zi rahbarlarning talon-torajlik, soxtakorlik, olg'irlik, ko'zbo'yamachilik kabi illatlari fosh etildi. Rahbar o'ziga berilgan ishonchni unutib, davlat va jamiyat manfaatlariga vijdotsizlarcha munosabatda bo'lishi, yelkasidagi mas'uliyatni unutib qo'ygani, o'z nafsi-ning asiriga aylanib qolishi oqibatida el, oila oldida obro'ni yo'qotib, jazoga tortilgani bugun ayni haqiqatdir.

Rahbarki o'z nafsiga erk bersa, ishonchga panja orasidan qarasa, o'sha yerlarda jinoyatlarga, talon-torajliklarga, jamiyat va davlat mulklariga ko'z olaytirishdek xunuk ishlarga yo'l ochilib boraveradi. Odamlarning adolatga bo'lgan ishonchiga putur yetadi. Sayfi Saroyi ta'kidlaganlaridek: «Ul qadar qattiliq etmagilkim, sendan to'yg'aylar». Bu so'zlar orqali qattiqqo'llik qilaman deb, elni o'zidan zada qilgan rahbarlar nishonga olinmoqda.

Alloma Xoja Samandar Termiziyning «Dastur ul-muluk» asarida rahbarlik ma'naviyatiga oid muhim ahamiyatga ega bo'lgan yo'llanma bayon etilgan. Asarda podshoning xalqqa g'amxo'r bo'lishi, mehr-shafqat ko'rsatishi, mamlakatni obod qilishi, xalqning farovonligi, tinchligi, osoyishtaligi uchun zarur bo'lgan narsalarni rejalashtirib borishi haqida muhim maslahatlar berilgan. Asarda bosh maqsad adolatli davlat boshqaruvini targ'ib qilishdir, shuning uchun ham uning birinchi fasli (bobi) adolat haqidadir. «Azizim — agar podshoh o'z mansabini suiiste'mol qilgan, xalq va mamlakat mulki, rizqu ro'zi hisobiga boyishga intilgan nafs o'pqnolarga Nushirvoni odilga o'xshab, jazo chorasini qo'llamasa, yurt xarob bo'ladi. Fuqaroning podshoga bo'lgan ishonch umidi, zulmat shabistoni — qorong'i kechaga aylanadi». Asarda jamiyat rivojida mamlakatning mustahkamligida, xorij mamlakatlari bilan munosabatlarning do'stona bo'lishida xukmdorgina emas, uning vazirlari, maslahatchilari, mulozimlari, elchilari

katta o'rin tutadi. «Agar sening atrofigdagi odamlaring, mulozimlaring aslzoda, himmati baland, aqlli kishilar bo'lsa, vatan siri saqlanadi, xalqing doimo himoyalangan bo'ladi, xech bir kishi ziyon ko'rmaydi» yoki «davlat manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ygan kishilarni davlat elchisi qilib yuborish aqldan uzoqdir» yana «U (amaldor) xalqqa osoyishtalik, farovonlik, dinu imonga shon-shuxrat keltirsin, dunyoviy hayotni, ma'naviyatni ta'rif-tasnif etishga xizmat qilsin».

Rahbarlar faqat o'zlarining shaxsiy hayot kechirishlari, fuqaroga, xalqqa munosabatlari, do'stlarga, ustozlarga sadoqatlari, Vatanga mehlari, adolatpeshalıkları bilan o'zlariga o'rnak bo'lib kelgan. Xoja Samandar Termiziyning asarida vatanparvarlik g'oyasi, rahbarning eng asosiy vazifasi ekanligi ta'kidlab o'tiladi. «Azizim, shunday kishini bahodir deydilarki, agar u o'z davlati manfaati, tinchligi uchun o'z jonini fido qilib, azob-uqubat kosasidagi har qanday mayni ko'tarsa, jasur, dovyurak deb shunday kishilarga aytadilarki, Vatanning boshiga biron kulfat tushganda zudlik bilan qat'iy qarorga kelib, hayotini xafv ostida qoldirib, kurash maydoniga qadam qo'ysa... (jang maydonida oru nomus uchun kurash ketayotgan bir vaqtda), mard kishi shuhrat haqida, jonu mol haqida o'ylamasligi kerak».

Ajdodlar xotirasini e'zozlashi rahbarning burchidir, uning ma'naviyatida inson xotirasi bamisoli qalban muhrlangan bo'lmog'i kerak. Xotira rahbarga o'tgan kunlarni, inson ruhiyati bilan bog'liq kechinmalarni eslatadi. Xotira yaxshi kunlarda shodlanishni, yomon kunlarda boshga tushgan musibatlarining mohiyatini bildiradi, rahbar xotira orqali loqaydlikning, e'tiborsizlikning, beparvolikning mohiyatini anglaydi. Yurtboshimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «*Rahbarlarning o'z mas'uliyatini, ularga berilgan vakolatlarni anglashni, izlanish, tashabbuskorlik talabchanlik, ishbilarmonlik ruhi bilan yashash va kurashish, qo'rqmaslik, jasurlik, mardlik bungi hayotiy kunning eng muhim va dolzarb masalasidir*». Rahbar xotira tufayli xalqimizning moddiy va ma'naviy madaniyati, uni yaratgan buyuk siymolar, allomalar, o'tgan ajdodlarning vatanparvarlik harakatlari, mustaqillik uchun olib borilgan kurashlarning ayanchli holatlarini o'rganadi. Rahbar xotira orqali ota-onasiga, ustozlariga, mehnat faxriylariga munosabatini chin ko'ngildan tahlil etadi. Ularning hayotlik davrida amalga oshirgan ishlarini o'rganib, o'tganlarning

ishi, nomi nega yashab kelayotganligining mohiyatini tushunadi. Chunki xotira vijdoni toza, mehribon, dilkash, halol odamlarga xos bo'lib, xotira orqali ularni faxr va ehtirom bilan hamma eslaydi. Rahbar tarix va badiiy adabiyot tufayli dunyoqarashini kengaytirib, xotirasini mustahkamlaydi. Rahbar xotirani o'zida mujassam etgan kitoblarni o'qib, tili ravon, fikri teran, yaxshi va yomonni qadriga yetadigan va o'rni kelganda maslahat oladigan g'oyalarni o'zida shakllantiradi. Rahbar xotira tufayli buyuk ustozlar, allomalar hayoti ko'z o'ngida shakllanib, ibratli hayot yo'lini topadi. Chunki xotirada tarix — ulug' murabbiy, u yaratilibdiki, teran tajribalar, ibratli timsollar, achchiq saboqlar vositasi orqali inson tarbiya oladi. Xotira ajdodlarning ezgu g'oyalarining kelajak avlodga qoldirib, xotira tufayli inson umrining so'ngi nafasigacha hayotdan nimadir o'rganib yashashga harakat qiladi.

Mustaqillik yillarida ma'naviy hayotda katta ijodiy salohiyotga ega taniqli tilshunos va adabiyotshunos olim, professor Jabbor Omonturdiyev ijodidagi she'rlar hamda g'azallar ma'naviyatimizning yuksalishida, xalqlarimiz o'rtasida tinchlik-osoyishtalikni saqlash, inson qadr-qimmatini ulug'lash va e'zozlashda, e'tirofda, ehtiromda, e'tiqodda muhim bo'lib, sharqona odob-axloqning beqiyosligi asoslab beriladi. J. Omonturdiyev ijodiga oid «Hazar qiling» she'rida mansab, vazifa, lavozim, xususan, amalga minib olib, do'stlarni unutgan rahbar, kezi kelganda ularga g'arazlik qilgan kimsalar keskin tanqid qilinadi. Foyda izidan quvib, fitna yo'liga kirgan nokaslar, ilmiga amal qilmagan olimlar, olim nomiga erishib, lekin asli olim bo'lolmagan norasolar ta'rifi she'r orqali ifoda etilgan:

*Hazar qiling, amal debon yor-oshnosin sotganlardan,
Boylik uchun, or-nomusin najosatga otganlardan.
Hazar qiling, tilda sodiq, dilda nopok ul rafiqdan,
Ko'rishganda yalab-yulqar azozil-u munofiqlardan.*

*Ishi tushsa ta'zim aylar barobardir dushmanu do'st,
Naf tegmasa fitna aylab, hayotingga qilurlar qasd.
Hazar qiling, ey yaxshilar, bunday nokas oshnolardan,
Bani odam hazar qilg'ay buningdek norasolardan.*

*Hazar qiling, ma'rifatni pulga sotgan balolardan,
Nomi olim — ilmu fandan quruq qolgan gadolardan.
Hazar qiling ey yaxshilar, vijdonidan judolardan,
Jabboriy ham hazar qilg'ay bunday yuzi qarolardan.*

Ijodkorning ushbu she'rida inson aql-tafakkuri tufayli yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish, insonlar o'rtasidagi ishonch, mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirish, ikkiyuzlamachilik, xoinlik, sotqinlik va mansab uchun vijdonli odamlarga nisbatan qilingan xiyonatlarning oldini olish g'oyasi singdirilgan.

Shu ijodkorning farzandi, yetuk olim, filologiya ilmining bilimdonlaridan biri Anvar Omonturdiyev ham garchi shoirlikka da'vo qilmasa-da, uning ayrim she'rlarida mansab, uni egallab olgan noshud kimsalarga achchiq kesatiq mavjud. Bularning bari hayotdan olingan turmush haqiqatlari, iztiroblari, ozorlari, kechinmalar tug'yoni, taassurotlar isyoni, muhitning g'uborli ta'siri, hikmatli ta'biri, dardga to'la, gardga limmolim hissiyotlar bayoni:

*Mansab — misli libos, yechilar bir kun,
Yoxud eskiradi erta-kech tayin.
Lavozim — gulxandan keyingi kukun,
U yana alanga bo'lishi qiyin.
Amal — muz ustida qurilgan bino,
Lavozim misoli chaqmoq bir damlik.
Kim aslin unutib, qo'ysa gar bino,
Unga xayf eng oliy mansab — Odamiylik!*

Rahbar faoliyati, rahbar fazilati, uning egallab turgan lavozimidan qat'i nazar hamisha el nazarida turadi, ulus uni kuzatadi, o'z xulosalarini aytadi. Har bir tashkilotda birinchi rahbar, ikkinchi rahbar, muovin, o'rinbosar degan lavozimlar bo'ladi, ana shu ikki inson o'zaro kelishib ishlasa, jamoa gurkirab yashnaydi, basharti shu ikki oliy zot ziddiyatli bo'lsa, unda jamoa xo'rlanadi. Ushbu borada Sohibqiron Amir Temur aytadi: «Agar podshoh zolim bo'lib, vaziri odil bo'lsa, podshohning jabr-zulmini to'xtatish chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa, saltanat ishlari tez muddatda parokandalikka uchraydi».¹

¹ Amir Temur o'gitlari /To'plam/. Tuzuvchilar: B. Ahmedov, A. Aminov. Toshkent, «Navro'z», 1992, 29-bet.

MILLIY MA'NAVIYAT VA INSONIY QADRIYATLAR

Xalqimiz madaniyatida muhim ahamiyatga ega hikmatlar ta'sirida olijanoblik, mehr-muruvvat ko'rsatish, mehnat bilan topilgan nonni o'zaro baham ko'rish, ochlik va qashshoqlikni bartaraf etishda hamjihat bo'lish g'oyalari asrlar osha yashab kelmoqda. Mehmonning qadriga yetish, saxiylik, hotamtoylik namunalarini ko'rsatish tufayli bag'rikenglik, insonparvarlik tamoyillarini namuna qilib ko'rsatish kabi fazilatlar alohida tahsinga sazovordir. O'zbek xalqi Hotamtoy qiyofasida saxiylik va hojatbarorlikning odob-axloqda o'rni qanchalik beqiyos ekanligini qadrlaydi. Ushbu hikmatning ma'no-mazmunini hazrati Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» nomli asarida ibratomuz qilib tahlil etgan:

Saxiylik (qo'li ochqlik) — kishilik bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir.

Saxiylik — odamgarchilik o'lkasining to'liqlik daryosi, balki u to'liqlik daryosining asl gavharidir.

Saxiy emas er — yog'insiz bahor buluti va isi yo'q toza ipordir.

Saxovatsiz kishi — yog'insiz abri bahor.

Saxovatsizlik ham biru, mevasiz daraxt ham biru, o'tin ham bir va yog'insiz bulut ham biru, tutun ham bir.

O'tmish ajdodlarimizning ma'naviy qadriyatlarini mukammal o'rgangan taniqli alloma Qori Nizomiddin binni Xusayning «Ilmi ahloq» kitobida quyidagilar bayon etiladi:

Saxovat — molidan yetim bechoralarga bermakdur. Saxiy kishi Alloh taoloning sevikli bandasidir. Saxovatning ziddi — baxillikdur.

Saxovat yolg'iz molda emas, ilmida ham bordur. Zeroki, ilmlik kishilar ilmsiz kishilarga qo'llaridan kelganicha bildurmak ayni saxovatdur. Agarda bildurmakni xohlamasalar qiyomatda Alloh taoloning qoshida javob va jazolanurlar.

Xalqimiz ma'naviy hayotida turmush tarziga xos bo'lmagan odob-axloq tarbiyasiga zid bo'lgan xatti-harakatlarni muntazam kuzatib borib, bunday illatlarning oldini olish, uni bartaraf qilishga doir donolar bisotidan kengroq foydalanganlar. Eng muhimi oilani mustahkamlovchi hikmatlarni o'z o'rnida ishlatish natijasida turli nizolarning, janjallarning, kelishmovchiliklarning oldini olganlar. Buning natijasida man-

manlik, qaysarlik, xudbinlik, o'zbilarmonchilik, maqtanchoqlik, beboshlik, dushmanlik, sotqinlik, xoinlik kabi illatlarga chek qo'yilgan. Bunday yomon illatlarning oqibatlarini nima bilan tugashi haqida alloma Qori Nizomiddin binni Husayn o'z fikr-mulohazalarini bildiradi: Baxillik — xulqlarning yomonidir. Baxil kishi qo'lida bo'lgan mollaridan o'zi ham foydasiz qolur. Boshqalarga ham foydasi bo'lmas. Baxilning moli merosdir. O'zidan so'ng u vorislarga sarf bo'lib, tezlik ila tamom bo'lur. Baxil kishini kitob ortgan hayvonga o'xshatibdurlar. Ustidagi yukidan o'ziga foyda yuqmas.

*Baxil ko'p yig'di haromdin oltinu-kumush,
Qarg'ish olib yurdi, ustiga eshitdi so'kish.
O'zi o'ldi, taqsim bo'ldi moli dushmanlar aro,
Baxil hissa oldi; kishilardan so'kish.
Baxillik dori bilan davolab bo'lmas kasallikdir,
Baxillikning qo'li saxovat, hadya uchun butunlay yopiqdir.*

Ahmad Yugnakiy

*Yaxshilik qilsang yashir, yaxshilik ko'rsang oshir.
O'zing ezgu bo'lsang, oting maqtovga loyiqdir,
Agar yomon bo'lsang, tahqirga mahkumsan ey latif.*

Ahmad Yugnakiy

*Ayol yerdan chiqqan emas — erkak bolasi,
Erkak ko'kdan tushgan emas — ayol bolasi.* (Maqol)

Xalqimiz qadim zamonlardan boshlab hayotiy masalalarga e'tibor berib, har bir qilingan ishning natijasiga qarab, fikr-mulohazalar yuritib, nafs, qarz, boylikka oid hayotiy kechinmalarni hikmatlar bilan avloddan-avlodga o'tkazib kelganlar. Eng muhimi qarzning kishi boshiga olib keladigan dardini, uning oqibatlarini inson ko'z o'ngida yuz bergan mudhish natijalariga qarab xulosa chiqarganlarni Hadis ilmi quyidagicha izohlaydi:

Haq (qarz) egasi qarzdorga gapirishga haqlidir.

Kimki o'z mulkini himoya qilgan holda o'ldirilsa, u shahiddir.

Qarzni o'z vaqtida bermasdan cho'zib yurish zulmdir.

Qarzni uzmay dunyodan o'tgan odamga to o'sha qarzi uzilmaguncha qabrda kishanlangan holda yotadi.

Dedilar: «Yo Rasululloh, yukim yengil bo'lishini istayman! Buyurdilar: Hech kimdan hech narsa (qarz) so'rama»!

Sharqona odob-axloqda insonni qarz balosidan qutqarishning eng ma'qul yo'li, odamlardan hech narsa so'rama,

hatto qo'lingdan tushib ketgan qamchinni ham tushib o'zing ol.

Hadis ilmida qarzning javobgarligi, uning jazoga muqarrarligi, qarzni qaytargandagina qutulish mumkinligi alohida bayon etiladi:

«Alloh yo'lida shahid bo'lmoq, qarzdin boshqa hamma xatoni yuvib ketadi».

«Qarz bamisoli Allohning yerdagi bayrog'idir. Qachonki, biror bandasiga yomonlikni iroda qilsa, uning bo'yniga shu qarz bayrog'ini ilib qo'yadi».

Taniqli tafakkur egasi, shoir va yozuvchi, inson ruhiyatini chuqur anglagan hamda ichki dunyoviy bilim va ilmiy mushohadani tahlil qilgan Bedil qarzga duchor bo'lgan odamning taqdiri hamda achchiq qismati haqida quyidagi ruboiyni yaratdi:

Qildim ko'p imtihon, qarz ola ko'rma,
Bersalar senga jon, qarz ola ko'rma.
Qarz adosi, ochdin o'lsang o'l,
Odamlardan bir non qarz ola ko'rma.

Xalqimiz o'z hikmatlari bilan jahonga mashhur bo'lib, boylik va nafs balosidan qutulish yo'llari to'g'risida katta donolik bisotiga egadir. Chunki boylik ma'naviy qashshoqlik belgisi bo'lishi bilan birga, halol mehnat bilan topgan mehnati evaziga boyish har bir pok insonga xos xususiyatdir. Shuning uchun butun inson umri davomida nafs va boylik o'rtasida qiyinchilik bilan umr kechiradi. Sayfi Saroyi aytadi: «Ikki kishi dunyodan ketdi dag'i hasrat-nadomat eltti: biri ulkim, yig'di dag'i yemadi; biri dag'i ulkim, bildi dag'i qilmadi» («Guliston bit-turkiy»dan). Lekin insonlar baribir bu hikmatlarning boshqa-boshqa ma'nolarining mag'zini chaqishga, mazmunini anglab yetishga intiladilar:

«Haqiqiy boylik mol-dunyoning ko'pligi emas, balki nafsning to'qligidir».

«Katta boylik va qashshoqlik, ikkalasi ham bir balodir».

Hadis ilmida nafs va boylik haqida ko'plab ibratli mulohazali fikrlar bayon qilingan bo'lib, har bir inson o'z umrida halol, pokiza yashamog'i zarurligini qayd etadi:

«Alloh taolo taqsimlab bergan narsalarga rozi bo'ling, shukur qiling, shunda kishilarning boyrog'i bo'lasiz».

«Kimki Allohdan so'ramasa ham unga mol-dunyo ato qilinsa, uni olavering. Zero bu Allohning unga yetkazgan rizq nasibasidir».

Inson zakovati beqiyosdir, u har narsaga ishonuvchan hamda qiziquvchan bo'lib bir umr boylik orttirish ilinjida yashaydi. Ana shu boylik orttirish jarayonida mehnat qilmay o'z boyligiga boylik qo'shishning yangi rejalarini tuzib, nafs ilinjida sudxo'rlik kasalligiga muhtalo bo'ladi. Sudxo'rlik nonini yeb o'rgangan kishi yanada unga bo'lgan hirs nafsini oshirib borib, uning oqibatlarini tushunmay katta xatolarga qo'l uradi: Payg'ambarimiz rasululloh aytganlaridek:

«Sudxo'rda 73 xil gunoh mavjud bo'lib, eng oxirgisi xuddi o'z onasi bilan zino qilganga o'xshashdir».

«Sudxo'rga, foiz beruvchiga, oluvchiga, uni yozgan kotibga va bunga guvoh bo'lgan odamga Alloh taoloning la'nati bo'lsin».

«Kasblarning eng yomoni, jirkanchi sudxo'rlik va tilanchilikdir».

Xalqimiz o'z hayotiy kechinmalarida tafakkur gulshaniga chorlovchi o'gitlarga e'tibor berib, o'zaro munosabatlarda ahillik, do'stlik, mehr-muhabbat rishtalarini saqlab qolish maqsadida odamlarni fe'l-atvoriga xos yomonlikka undovchi g'azabdan saqlanish borasida ko'plab hikmatlarni yaratganlar. Ushbu hikmatlar yomonlikni, kishilar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish, boylik, mansabparastlik, shuhratparastlik, g'arazgo'ylik kabi illatlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Eng muhimi xalqimiz, «g'azab o'zingga azob» donolik bisotiga doimo amal qilib kelgan. «Hadis»larda g'azabning oldini olish, g'azablangan kishini shashtidan qaytarish, o'zaro nizo-janjallarni bartaraf qilish sohasida niho-yatda mazmunli fikr bayon qilingan: «G'azab — kishining o'ziga dushmandir. G'azab kelganda aql-idrok chekinadi, inson o'zini boshqara olmay qoladi. Ogoh bo'lingki, g'azab bamisoli inson ichidagi yonib turgan cho'g'dir. Bilasizlarki, g'azab kelgan kishining ko'zlari qizarib, tomirlari shishib ketadi». Milliy mentalitetimizda aql-odob borasida dono hikmatlarga asoslanib yosh avlodni tarbiyalash, yoshlarga ibrat maktabini yaratib berish, ularning kasb tanlashlarida o'zlarining ist'edodini ishga solish, buning uchun aqlni charxlash, g'azab jilovini qo'lga olish, muhim ishlar hal bo'layotganda muomala madaniyatiga e'tibor berish, qo'lga kiritilgan yutuqlarni o'ylamay aytilgan so'z barbod qilishi, eng asosiysi g'azabga erk bermaslik kabi g'oyalar singdirilganligi qayd etilgan. Jumladan «Hadis» ilmida: «Ogoh bo'lingki, odamlarning yaxshisi — g'azabi sekin kelib, asliga tez qaytadiganidir. Ular-

ning yomoni esa g'azabi tez kelib, asliga sekin qaytadiganidir. G'azabi sekin kelib, sekin ketsa yoki tez kelib, tez ketsa — bu ham durust». Yoki Farididdin Attor ta'kidlaganidek:

*Kim birov dilini sitam-la tildi,
U o'z vujudini yarador qildi.*

Abu Ali ibn Sino (980—1037)dan so'rabdilar: — Eng kuchli narsa nima? Dedi: — Jahlni yengish.

HIKMATLAR DURDONASI — MILLIY MA'NAVIYATIMIZ POYDEVORI

*Yo'l yomonu yaxshisidin yema g'am,
Bismilloh, deginu qo'yg'il qadam.*

Alisher Navoiy

Istiqlool yillari xalqimiz moddiy madaniyatini tiklash va o'rganish bo'yicha juda katta ibratli ishlar amalga oshirilib, yoshlarni munosib vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash masalasida ijobiy natijalarga erishildi. Xalqimiz o'tmish ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy merosni boyitib, mavjud odob-axloq namunalarini qayta yig'ib, xolisona o'rganib, mazmun-mohiyatini tahlil etish natijasida hikmatlarni o'ziga jamlagan kitoblar tayyorlab, ulardan yoshlarni munosib tarbiyalashda foydalanib kelmoqda. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, hikmatlar inson ongining mukammal taraqqiy etishiga munosib hissa qo'shib, Vatan, oila, ota-ona, mahalla, qarindoshlik, yon qo'shnichilik, jamoatchilik, ish va rahbarlik munosabatlarini anglab yetishda alohida tarbiyaviy ahamiyatga molikdir. Har bir hikmatni o'z o'rnida ishlatish, uning mazmuni va mohiyati bilan har xil nojo'ya harakatlarning oldini olish masalasi insonlardan katta bilim hamda hayot tajribasini talab etadi. Risolada bayon etilayotgan ushbu fikr-mulohazalar xalqimizning o'tmish va hozirgi hayot tajribalari asosida kitobxonga taqdim etilmoqda.

Umrni xazon qiladigan narsa maqsadsiz yashash, behuda vaqtni o'tkazishdir.

Eng dahshatli fojia — aqlni charxlamaslikdir.

O'g'ilning kechirib bo'lmaydigan xatosi — otasi o'rgatgan nasihat va kasb-hunarni egallamasligi.

Og'ir yuk — yaxshilikni minnat qilib, yuzga solishdir.

Buyuk bo'lish uchun to'rt narsa zarur: toza nasl, azaliy taqdir, yomonlardan ibrat olish, tez boyiganlarning manmanligidan xulosa chiqarish.

Tuproq bilan gaplashgan odamning aqli teran, yuragi toza bo'ladi, chunki yana u tuproqqa qaytadi.

Til — tananing hokimi. Tana til hukmiga bo'ysunadi.

Mansab vaqtinchalik — saqlab qolish aqlga bog'liq.

Meni qanchalar ko'p g'iybat qilsalar, shunchalik tez elga tanilaman.

O'zingga-o'zing doimo hisob berib, ayblaringni tan olgin.

Yo'qotgan narsangni izlama — chunki o'z aybing tufayli sodir bo'lgan.

Yoshlarga ko'p nasihat qilma, ibrat ko'rsat. Chunki sening kimligingni boshqalardan bilib oladi.

Hech bir insondan xato axtarmang, chunki u shunday yaratilgan. Faqat undan ibrat oling.

Dunyoda so'z yashaydi — yaxshilik, yomonlik, loqaydlik unda o'z ifodasini topadi.

Ona qancha ko'p umr ko'rsa — tabiat shunchalik go'zal bo'lib boradi. Chunki tabiat ham ona-yerdan kuch-quvvat oladi.

Ona qancha achchiq so'z aytsa, shuncha shirin dori bo'ladi.

Onani tiriklikda qadrlang — o'lgach unga bitilgan har qanday dono so'z befoйда.

Ona o'lgach yig'lab jasorat ko'rsatgandan, tirikligida bir borib holidan xabar olish savobdir.

Onaning baxti — nomusli, iffatli qiz.

Farzand tug'ish hamma ayolga xos — lekin ona bo'lish ilohiy baxt.

Ota bo'lishni kutish baxt emas, nasib etgan otalikning qadriga yetgan baxtdir.

Makon va zamon otalar aqli yoki harakati bilan o'zgarib turadi.

Ota — Vatan posboni, agar u vatan qadrini bilsa.

Ota — o'q, ona moyillik — ikkalasini hurmat qilish buyuklik timsoli.

Ota g'azabi har qanday quroldan kuchli.

Otaning nomini uch narsa bezaydi: aqlli farzand, kasbga hurmat, el xizmatini qilish.

Xalqimizda maqollar ko'p, ularning har biri tarbiya qurolli. Maqollar asrlar osha ajdodlardan avlodlarga o'tib, ularning kamol topishida, ayniqsa, yoshlarning barkamol bo'lib yetishu-

vida ahamiyati beqiyosligini barcha yaxshi biladi. Maqollar-ning teran mag'zi, hayotiy negizi, ijtimoiy ildizi, shuningdek, ularning mavzular olami, mohiyat ko'lami cheksizdir:

Ayoz ko'rgan kuning unutma, ko'n chorig'ing quritma.

Ayiq bilagiga ishonadi, odam yuragiga.

Ayiq o'z tovonini yalab jon saqlaydi.

Aytilgan so'z — otilgan o'q.

Arava sinsa, yalqovga o'tin.

Arpa-bug'doy osh ekan, oltin-kumush tosh ekan.

Arslon qarisa, sichqon inini poylaydi.

Baliq boshidan sasiydi.

Balchiqqa tosh otsang, betingga sachraydi.

Baxilning bog'i ko'karmas.

Bemor o'ziga yoqmagan ovqatga o'ch bo'ladi.

Betga aytganning zahri yo'q.

Bermasning oshi pishmas,

Pishsa ham qozonga tushmas.

Boy topsa boshqa yer,

Botir topsa barcha yer.

Bir yigit qirq yilda bino bo'ladi.

Bir kun janjal bo'lgan uydin qirq kun baraka ketar.

Bir odam omoch bilan, yettovlon cho'mich bilan.

Bir tovuqqa ham don kerak, ham — suv.

Bola aziz, odobi undan aziz.

Bola yig'lamasa, ona sut bermaydi.

Vaqt tog'ni yemirar, suv toshni kemirar.

Vaqting ketdi-naqding ketdi.

Gadoyga bir eshik yopiq bo'lsa, bir eshik ochiq.

Gumon imondan ayirar.

Go'sht suyaksiz bo'lmas, sholi — kurmaksiz.

Davlat qushi qo'nsa chivin boshiga, semurg' kelar kunda uning qoshiga.

Dalaning ko'kiga ishonma, odamning po'kiga.

Daraxt sop bermasa, bolta kesolmas.

Darding bo'lsa-bo'lsin, qarzing bo'lmasin.

Devor qiyshiq bo'lsa, tez qulaydi.

Dehqon yog'sa tinar, cho'pon o'lsa tinar.

Dunyo yig'ib netarsan, bir kun tashlab ketarsan.

Dushmaning sichqon bo'lsa ham, kuching arsloncha bo'lmas.

Do'sti nodondan dushmani dono yaxshi.

Do'stlar o'rtasida «meniki» degan gap bo'lmas.

Yeb to'yman — yalab to'ymas.

Yer — xazina, suv — gavhar.
Yo oting chiqsin, yo o'ting chiqsin.
Yov ketsa yomon ochilar, osh pishsa qozon ochilar.
Yov qochsa, botir ko'payar.
Yozga yetsang, qish kuningni unutma.
Yoli semiz eshakdan yag'ir bo'lsa ham ot yaxshi.
Yolg'iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong'i
chiqmas.

Yomonga kun ham qorong'u, tun ham.
Yorning kamchiligi xush ko'rinadi.
Yotib yesang — tegirmon, yurib yesang — moyjuvoz.
Yog'ochning bo'shini qurt yeydi.
Jalada qolgan — yomg'irdan qo'rqmas.
Jar boshiga yetganda otning boshini torma.
Jahl — dushman, aql — do'st.
Joy berganga — jon ber.
Joi o'zgargan tovuq ko'p qaqaqlaydi.
Zakotli mol o'tda kuymas, suvda cho'kmas.
Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq.
Zamonaning ozgani — otdan eshakning o'zgani.
Zar qadrini zargar bilar.
Zog'cha sigirdan qo'rqmaydi.
Zulm eshikdan kirsam, insof teshikdan chiqadi.
Igna o'g'irlashga jur'at qilgan — sigir o'g'irlashga ham
o'tadi.

Igna qayoqqa yursa, ip shu yoqqa yuradi.
Ikki igna bir ipda — ikki ziqna bir yerda.
Ikki ot tepinsa, o'rtada eshak o'ladi.
Ikki xo'roz urishsa, tovuqlar dam oladi.
Ilm qishda eriydi, yozda muzlaydi.
Issiq jon isitmasiz bo'lmas.
Issiq — suyak sindirmas, sovuq — jonni tindirmas.
It kiyikka rahm qilsa, mushuk jo'jaga rahm qilarmish.
It tumshug'ini tiqqani bilan — daryo suvi harom bo'lmas.
It qo'rqoqni qopadi.
Itning jini — devona, kelinning jini — qaynona.
Ishqi borning — rashki bor.
Ig'vogarning o'zi yomon, o'zidan ham so'zi yomon.
Yig'lagan ko'zga — yosh, tilagan og'izga — osh.
Yo'l azobi — go'r azobi.
Yo'lbars bolasini tutmoq uchun yo'lbars uyasiga kirmoq
kerak.

Yo'qolgan pichoqning sopi — oltin.

Kambag'alning saxiyligini ko'rsa,
 Boyning baxilligi oshar.
 Kalning nimasi bor — temir tarog'i, ko'rning nimasi
 bor — eski tayog'i.
 Kasal kasal emas, kasal boqqan kasal.
 Kasalni yashirsang, isitmasi oshkora qiladi.
 Kasalning kelishi oson, ketishi qiyin.
 Katta kema uzoqqa suzadi.
 Kattani katta bil, kichikni kichik.
 Kafil bo'lma, kafansiz ketasan.
 Keksalik — ko'prik.
 Ketmonning boshini bossang, sopi boshingga tegadi.
 Kiyimning yangisi yaxshi, do'stning eskisi yaxshi.
 Kichkina tosh — yoradi bosh.
 Kishi yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l.
 Kishining ko'ngli kishiga qorong'i.
 Kosa, kosa tagida — nimkosa.
 Kuyovni payg'ambarlar siylabdi.
 Ko'ngli ochiqning qo'li ochiq,
 Qo'li ochiqning — yo'li.
 Ko'z ko'zga tushsa, yuz uyalar.
 Ko'z — ko'ngil oynasi.
 Ko'z — qo'rqq, qo'l — botir.
 Ko'za kunda sinmaydi, kunida sinadi.
 Ko'zi to'qning o'zi to'q.
 Ko'p bo'lsa — sepla, oz bo'lsa — epla.
 Ko'r bo'lsang bo'l, ko'rnamak bo'lma!
 Ko'r hassasini bir marta yo'qotadi.
 Ko'rgan ham armonda, ko'rmagan ham.
 Ko'rganni eshitgan yengar.
 Ko'rmoq bor, yemoq yo'q.
 Ko'rpangga qarab oyoq uzat.
 Laylakning ketishiga boqmaydilar, kelishiga boqadilar.
 Mayda gap katta ishni g'arq qiladi.
 Mani nafsini balodur, yonar o'tga solodur.
 Maqtov — osh bilan non bo'lmas.
 Mag'lubiyat — muvaffaqiyat garovi.
 Meva o'stirmoq oson, mevasini saqlamoq qiyin.
 Mehmon — otangdan ulug'.
 Navro'zdan so'ng qish bo'lmas, mezondan so'ng yoz bo'lmas.
 Nasihat ko'p cho'zilsa, yomonlikka aylanadi.
 Nimani xor tutsang, shunga zor bo'lasan.
 Nonni katta tishlasang ham, gapni katta gapirma.

Obod qilgan — obod bo'ladi.
 Ovchining zo'ri sher otar, urning zo'ri yer ochar.
 Odam — oltindan aziz.
 Oyoq charchasa, tayoq yaraydi.
 Oyda ham dog' bor.
 Oyni etak bilan yopib bo'lmas.
 Olarda sanog'i to'qqiz, berarda sanog'i o'ttiz.
 Oldingdan oqqan suvning qadri yo'q.
 Olim bo'lsang — olam seniki.
 Olov so'nsa soviydi, giyoh so'lsa quriydi.
 Oltin olma, olqish ol, olqish oltin emasmi?!
 Ona yurtning — oltin beshiging.
 Osmon uzoq, yer qattiq.
 Ot aylanib qozig'ini topar, er aylanib yozig'in topar.
 Ot — yigitning qanoti.
 Ot mingan otasini tanimas.
 Ot tepkisini ot ko'taradi.
 Ota ibratli bo'lsa, bola g'ayratli bo'lar.
 Otang mirob bo'lsa ham, ariqni tozalab suv ich.
 Otdan ayrilsang ham, egar to'qimidan ayrilma.
 Osh kattadan, suv kichikdan.
 Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich.
 Oqin suv harom bo'lmas.
 Oqqan ariq oqmay qolmas.
 Og'a-ining totuv bo'lsa — ot ko'p,
 Opa-singling totuv bo'lsa — osh ko'p.
 Og'riq tishning davosi — ombir.
 Payti kelganda daraxt gullaydi.
 Rang ko'r, hol so'r.
 Rejasiz ish — qolipsiz g'isht.
 Sabr tagi — sariq oltin.
 Sayoq yurgan tayoq yer.
 Saxiy xor bo'lmas,
 Sohib maqtanma, yig'ib maqtan.
 Sog' olma shoxidan tushmas.
 Suv keltirgan — xor-zor, ko'za sindirgan — aziz.
 Suv ketar tosh qolar, o'sma ketar qosh qolara.
 Sut bilan kirgan — jon bilan chiqar.
 Tabib — tabib emas, boshidan o'tgan — tabib.
 Til — qilichdan o'tkir.
 Tilab olgan yomg'ir — boshga balo.
 Tiling bilan dilingni bir tut.
 Tirnog'i bo'lmasa, yo'lbars ham ojiz.

Toma-toma ko'l bo'lar, tiyinlardan so'm bo'lar.
 Tomchi toshni teshadi.
 Tor joyda osh yegandan — keng joyda musht yegan yaxshi.
 Totuv turmush — uzoq umr.
 Tuyaga yantoq kerak bo'lsa bo'ynini cho'zadi.
 Tuhmat tosh yoradi, tosh yormasa bosh yoradi.
 To'yga borsang to'yib bor, yomonliging qo'yib bor.
 To'g'ri — o'zar, egri — to'zar.
 Uzoq chaynasang, uzoq yashaysan.
 Uying tor bo'lsa ham,
 Ko'ngling keng bo'lsin.
 Uydagi gap ko'chaga to'g'ri kelmaydi.
 Umr savdosi — qiyin savdo.
 Urishsang, mard bilan urish.
 Usta ko'rmagan shogird har maqomga yo'rg'alar.
 Usta ovchi bekorga o'q otmas.
 Uchqundan qo'rqqan — temirchi bo'lmas.
 Farzand — jonga payvand.
 Folga ishonma, suvga suyanma.
 Xatga tushding — o'tga tushding.
 Xotinli ro'zg'or guldir, xotinsiz ro'zg'or cho'ldir.
 Xushxabarning qanoti bor.
 Xo'roz qichqirmasa ham tong otaveradi.
 Chilla suvi — tilla suvi.
 Chin do'st — tug'ishganing bilan teng.
 Chiroying borida chinoringni top.
 Chiroyli qizning nozi bor.
 Chumchuq so'ysa ham, qassob so'ysin.
 Cho'kayotgan — cho'pga yopishar.
 Shaytonning ozdirgani-o'ziniki.
 Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi.
 Sharobning ozi — dori, ko'pi — og'u.
 Sher qutursa, oyga sapchir.
 Egasini siylagan — itiga suyak tashlar.
 Egachim erga tegdi, eskisi menga tegdi.
 El og'ziga elak tutib bo'lmas.
 Elakka kirgan xotinning ellik og'iz gapi bor.
 Elchiga o'lim yo'q.
 Er so'zidan qaytmas, sher — izidan.
 Yugurganniki emas, buyurganniki.
 Yurgan — daryo, o'tirgan bo'yra.
 Yaxshi niyat — yarim davlat.
 Yaxshi so'z — jon ozig'i, yomon so'z — bosh qozig'i.

Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar.
 Yaxshidan — vafo, yomondan — jafo.
 O'z uyim — o'lan to'shagim.
 O'z qadrini bilmagan — el qadrini bilmas.
 O'zi bemalolning so'zi bemalol.
 O'zi kelgan mehmon atoyi xudo,
 Chaqirib kelingan mehmon baloyi xudo.
 O'zingda yo'q — olamda yo'q.
 O'zingni er bilsang, o'zgani sher bil.
 O'nta bo'lsa o'rni boshqa, qirqta bo'lsa — qilig'i.
 Qadrli narsaning qadri qo'ldan ketgach bilinadi.
 Qazisan, qartasan, asli zotingga tortasan.
 Qayg'u qaritar, g'am o'ldirar.
 Qalamning uchi — qilichning kuchi.
 Qarisi bor uyning zari bor.
 Qars ikki qo'ldan chiqadi.
 Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi.
 Qassobga moy qayg'u, echkiga jon qayg'u.
 Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit.
 Qing'ir ishning qirq yildan keyin ham qiyig'i chiqar.
 Qozonda bo'lsa, cho'michga chiqar.
 Qor yog'di — zar yog'di.
 Qorni to'qning qorni ochdan xabari yo'q.
 Qornimga yig'lamayman, qadrimga yig'layman.
 Qush tilini qush biladi.
 Qush uyasida ko'rganini qiladi.
 Qadr bilmas qarindoshdan yaqindagi yot yaxshi.
 G'ayratlining yuragi qaynar,
 G'ayratsizning yuragi o'ynar.
 G'ururlik g'urbatga solar.
 Haddidan oshgan kulgidan — yig'i yaxshi.
 Hayosizga — har kun hayit.
 Hazil, hazilning tagi — zil.
 Hamal kirdi — amal kirdi.
 Hamrohingga boqma, hamyoningga boq.
 Har gulning o'z isi bor, har elning o'z tusi bor.
 Har yerni qilma orzu, har yerda bor toshu tarozu.
 Har kim o'z qarichi bilan o'lchar.
 Hut kirdi — dehqon paytavasiga qurt kirdi.

XULOSA

Milliy ma'naviyatimizga xos urf-odatlar, an'analar va qadriyatlardan iborat bo'lgan hikmatlar mustaqillik yillarida xalqimizning o'tmish tarixini o'rganish asosida moddiy-ma'naviy madaniyatimizni yosh avlod ongiga singdirish, yoshlarni chinakam vatanparvarlik, insonparvarlik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash hamda xalqimiz ma'naviy merosini o'rganishni asosiy maqsad qilib olgan. Barkamol avlod tarbiyasida ma'naviy madaniyatimiz asosida shakllangan hikmatlarning ahamiyati beqiyos bo'lib, xikmatlarda Vatan tuyg'usi, insonni komillikka yetaklovchi, ma'naviy yuksaklikka chorlovchi odob-axloq namunalari mujassam etilgan.

Yuksak ma'naviyatga ega bo'lish uchun har bir odam o'z axloqiy xususiyatlarini mukammallashtirishi, ajdodlar yaratgan moddiy-ma'naviy madaniyatni o'rganish asosida hikmatlardan o'rinli foydalanishi alohida ahamiyatga ega. Chunki hozirgi yosh avlod milliy ma'naviyatimiz asosida yaratilgan xikmatlarga tayangan holda mard, jasur, kamtarin, e'tiborli, adolatli, fidoiy, mehnatkash hamda Vatanni sevish, uning muqaddas tuprog'ini avaylab-asrashi uchun xalqimiz tomonidan yaratilgan hikmatlarni chuqur o'rganishi va unga amal qilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy ma'naviyatimizga xos xususiyatlardan biri yosh barkamol avlodni bosqichma-bosqich kasbga tayyorlash, jahon andozalariga mos bo'lgan ma'naviyatning ijobiy tomonlarini o'rganishga imkoniyat yaratish, yangi pedagogik hamda axborot texnologiya resurslariga oid bilimlarni mukammal o'rganishi va jahon tillarini bilishi uchun hikmatlarga alohida e'tibor berishi zarur. Mustaqillik yillarida barkamol avlod tarbiyasiga alohida e'tibor berilib, yosh avlodni sog'lom va jismonan baqувat o'sishi bilan bir qatorda zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimini ham o'zlashtirishi uchun moddiy va ma'naviy imkoniyatlar to'liq yaratib berilmoqda. Yoshlarning qobiliyati va iqtidorini hisobga olgan holda kelajakda rahbarlik ma'naviyati, rahbarga xos mas'uliyat, rahbarning jamoa, xalq va oilasi oldidagi burchi, rahbarlarga qo'yiladigan talablar, uni bajarish jarayonidagi javob-

garlik bilan bog'liq odob-axloq namunalarini o'rgatish alohida ahamiyatga ega. Milliy ma'naviyatimizga oid hayot tajribalaridan kelib chiqqan holda yoshlarga rahbarga xos xususiyatlarni mukammal o'zlashtirib olish uchun nimalarga e'tibor berish kerak degan savolga javob topish uchun rahbar so'ziga e'tiborni qaratish talab etiladi. Rahbar jamoada, jamiyatda, ijtimoiy-siyosiy hayotda doimo tashkilotchi bo'lmog'i lozim, u muloyim, mehribon bo'lish barobarida jamoa ahlini qo'llab-quvvatlashi zarur. Hozirgi kecha-kunduzda rahbar qattiqqo'lligiga, qahr-g'azabiga, do'q-po'pisasiga zarurat qolmadi, balki rahbar o'zi rahbarlik qilayotgan jamoaning har bir a'zosidan o'z vazifasini puxta bajarishini talab qilishi hayot qoidasiga aylanmoqda.

Xalqimiz oilaparvar, mehnatsevar xalq bo'lib, ota-onaning burchi, farzandlar tarbiyasidagi ibрати, oilani moddiy-ma'naviy mustahkamlashda hikmatlar alohida namuna belgisidir. Ma'naviy tarbiyaning asosi bo'lgan hikmatlarning yanada boyib borishiga munosib hissa qo'shayotgan allomalar, olimlar, davlat rahbarlari, harbiy sarkardalar, sayyohlar, shoirlar, yozuvchilar, faylasuflar, iqtisodchilar, tarixchilar, diniy-axloqiy tafakkur namoyandalarining o'z hayot tajribalaridan kelib chiqib, bayon etgan fikr-mulohazalari hozirgi davr uchun muhim qimmatga molikdir. Chunki ushbu tafakkur egalari nafaqat hikmatlarni to'playdilar, balki hikmatlarni mulohaza qilib, xolisona o'rganib, tanqidiy baholab, uni yanada boyitib, o'zlari guvoh bo'lgan voqea-hodisalar bilan taqqoslab, yangi hikmatlarning paydo bo'lishiga hissa qo'shadilar.

Ushbu kitobda komil inson muammosi, Vatan tuyg'usi, ajdodlar an'anasiga sodiqlik, mustahkam oila, ma'naviy yetuklik, bozor va savdo-sotiq muomalasi, tijorat madaniyati, allomalar va hikmatlar olami, diniy-axloqiy qadriyatlar, rahbar fazilati, rahbarga o'gitlar, inson odob-axloqi, ajdodlar yaratgan meros va unga avlodlar vorisligi kabi mavzular tahlil etilgan.

Milliy ma'naviyatimiz va barkamol avlod tarbiyasini o'z ichiga olgan mazkur kitob O'zbekistondagi xalqlarning o'zaro do'stligi, hamjihatligi, moddiy-ma'naviy madaniyatdagi hamkorligiga asoslanib, mamlakatimizda barkamol yosh avlodni munosib tarbiyalashga alohida hissa qo'shadi. Mualliflar kitob haqidagi fikr-mulohazalarni, takliflarni kitobxonlardan samimiy qabul qiladilar.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar taraqqiyot omili. Toshkent: O'zbekiston, 1995.

Karimov I.A. Amir Temur faxrimiz, g'ururimiz // Xalq so'zi. 1996 yil, 26 oktabr.

Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari // Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent: O'zbekiston, 1998.

Karimov I.A. Olloh qalbimizda, yuragimizda: «Turkiston press» axborot agentligi muxbirining savollariga javoblar. Toshkent: O'zbekiston, 1999.

Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q // Karimov I. A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. Toshkent: O'zbekiston, 1999.

Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz // Islom ziyosi o'zbekim siymosida. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2005.

Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. —Toshkent: Ma'naviyat, 2010.

Karimov I.A. Eng asosiy mezon — hayot haqiqatini aks ettirish. Toshkent: O'zbekiston, 2009.

Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent: O'zbekiston, 2011.

Abdurahmonov M. O'zbekcha-ruscha aforizmlar lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1976.

Abu Ali ibn Sino. Tibb qonunlari. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomi-dagi xalq merosi, 1993.

Abu Ali ibn Sino. Tibbiy o'gitlar. Toshkent: Mehnat, 1991.

Abu Lays as-Samarqandiy. Bo'ston ul-orifin. Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 1992.

Abul-qosim Mahmud Az-Zamaxshariy. Nozik iboralar (Sharhlar muallifi va tarjimon U.Uvatov). Toshkent: Kamalak, 1992.

Abu Iso Muhammad Termiziy. Sunani Termiziy (hadis to'plami) / Mirzo Kenjabek tarjimasi. Toshkent: Adolat, 1999.

Abul Muhsin Muhammad Bakr ibn Muhammad Ali. Bahouddin Baglardon. Toshkent: Yozuvchi, 1993.

Al-Buxoriy. Hadis VI. Al-jome' as sahih. (ishonarli to'plam). 4-tom. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

Al-Buxoriy. Hadis. Al-jome' as sahih. (ishonarli to'plam). 2-tom. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. 1997.

Al-Buxoriy. Hadis. Al-jome' as sahih. (ishonarli to'plam). 4-tom. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1997.

Al-Hakim at-Termiziy va uning davri: Xalqaro ilmiy konferensiya ma'ruza matnlari bayoni. Termiz: TerDU nashri, 2004.

Al-Hakim at-Termiziy. Hadislarning biz anglagan va anglamagan hikmatlari. Tarjima, izohlar va muqaddima muallifi Ibrohimjon Usmonov. Toshkent: Movarounnahr, 2006.

Al-Hakim at-Termiziy. Nodir masalalar. Muqaddima, tarjima va izohlar muallifi Ibrohimjon Usmonov. Toshkent: Movarounnahr, 2007.

Asomiddinov M. Kiyim-kechak nomlari. Toshkent: Fan, 1981.

At-Termiziy, Abu Iso Muhammad ibn Iso. Sahih at-Termiziy / A. Abdullo tarjimasi. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.

Ahmad Lutfiy. Saodat asri qissasi. Intizor kutilgan tong. 1-qism. Toshkent: Sharq, 2004.

Ahmedov B. Amir Temur darslari. Toshkent: Sharq, 2004.

Barkamol avlod orzusi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1999.

Bahor bayramlari. Navro'z hikmatlari. Navro'z dasturxon. Tuzuvchilar: A.S. Madrahimov, I.E. Xuvaytov. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1994.

Beruniy Abu Rayhon. O'ylar, hikmatlar, naqllar, she'rilar. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi Abdusodiq Irisov. Toshkent: Yosh gvardiya, 1973.

Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

Buxoriy Muhammad ibn Ismoil. Al-adab al-mufrad (Adab durdonalari) / Tarjima, muqaddima va izohlar muallifi Sh. Boboxonov. Toshkent: O'zbekiston, 1990.

Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Hadis: Al-jomi' as-sahih / Ishonarli to'plam / 1-tom. Tarj. Z. Ismoil. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997.

Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Hadis: Al-jomi' as-sahih / Ishonarli to'plam / II tom. Xoja Muzaffar Nabixon o'g'li va Xoja Baxtiyor Nabixon o'g'li tarjimasi. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997.

Bo'tayev Sh. Oqilona hayot kechirish. Qoida va qonunlar, oqibatlar. 1-kitob. Toshkent: Fan, 2008.

Bo'tayev Sh. Oqilona hayot kechirish. Qoida va qonunlar, oqibatlar. 2-kitob. Toshkent: Fan, 2008.

Bo'riyev O. Xoja Ahror zamondoshlari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. №4 (37-81). 2005 yil. 21 yanvar.

Burhoniddin al-Marg'oni. Xidoya. 1-jild. Toshkent: Adolat, 2000.

Valixojayev, Boturxon. Xoja Ahror tarixi: (Samarqand va samarqandliklar). Toshkent: Yozuvchi, 1994.

Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida (yangi tahriri). / O'zbekistonning yangi Qonunlari. 19-son. Toshkent: Adolat, 1998.

Vohidov Erkin. Shoiru she'ru shuur: Adabiy esselar. Toshkent: Yosh gvardiya, 1987.

- Dehlaviy Amir Xusrav. Hikmatlar* (Tuzuvchi vaa tarjimon Sh.Shomuhamedov). Toshkent: Yosh gvardiya, 1973.
- Jaloliddin Mirzo*. Termiz sayyidlari. Samarqand-Termiz, 2001.
- Jomiy Abdurahmon*. Bahoriston. Toshkent: Yozuvchi, 1997.
- Jo'rayev B., Tursunov S.* Mahalla — mustaqil yurt tayanchi. Toshkent: Muharrir, 2012.
- Zoirov E.* Maxdumi A'zam. Toshkent: ABU MATBUOT— KONSALT, 2011.
- Zunnun N., Zunnunov N.* Donishmandlar odob-axloq to'g'risida. Toshkent: O'qituvchi, 1986.
- Imom at-Termiziy*. Shamoili Muhammadiyya. Toshkent: Mehnat, 1991.
- Ibrohimov A.* Bizkim o'zbeklar. Toshkent: Sharq, 1999.
- Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'rayev N.* Vatan tuyg'usi. Toshkent: O'zbekiston, 1996.
- Imom Ali ar-Rizo*. Lu'lu' ul-maknun (Yashirin marvaridlar). Forsiydan Mahmud Hasaniy tarjimasi. Toshkent: Majnuntol, 1991.
- Isaqova Z.* Buddaviylik. Toshkent: Fan, 2009.
- Isaqova Z.* Najmiddin Kubro. Toshkent: ABU MATBUOT— KONSALT, 2011.
- Isaqova Z.* Mashrab. Toshkent: ABU MATBUOT— KONSALT, 2011.
- Islom. Ensiklopediya: A-H. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
- Komilov Najmiddin*. Tasavvuf. Toshkent: Yozuvchi, 1996.
- Ma'naviyat yulduzlari: (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar). To'ldirilgan qayta nashri. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999.
- Mashriq zamin — xikmat bo'ston. Toshkent: Sharq, 1997.
- Mahmudov M.* Ahli dil. Toshkent: O'qituvchi, 1997.
- Mahmudov E.* Qalb tug'yonlari. Termiz: Jayhun, 1998.
- Ming bir hadis. Toshkent: O'zbek maskani, 1991.
- Mirzayev T., Sarimsoqov B.* O'zbek xalq maqollari. A-O. I-tom. Toshkent: Fan, 1987.
- Mirzayev T., Sarimsoqov B.* O'zbek xalq maqollari. P-H. II-tom. Toshkent: Fan, 1988.
- Mubashshir Ahmad*. Qur'oniy duolar. Toshkent: Yozuvchi, 1997.
- Murtazoyev B.* Ilm — haqiqatdir, haqiqat — esa ilmdir // Tafakkur. — 2009. — № 1. — B. 78–80.
- Murtazoyev B.* Al-Hakim at-Termiziy hikmatlari // Al-Hakim at-Termiziy hayoti va merosi. O'zbek kurashi tarixi, taraqqiyoti va istiqbol-lari. Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. 1-qism. Termiz: TerDU nashri, 2009. — B. 11–15.
- Murtazoyev B., Valiqulov Yu.* «Manozil ul-ibod min al-iboda» asari mundarijasiga doir // Al-Hakim at-Termiziy hayoti va merosi. Shu man-ba. — B. 37–42.
- Murtazoyev B.* Alloma merosining O'zbekistonda o'rganilishi // Al-Hakim at-Termiziy hayoti va ijodiy faoliyati. Yosh avlodni tarbiyalashda kurashning o'rni va ahamiyati. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Ter-miz: TerDU nashri, 2011. — B. 98–102.

- Murtazoyev B.* Hikmatlar olamida // Shu manba. –B. 105-108.
- Musurmonova O.* Oila ma'naviyati – milliy g'urur. Toshkent: O'qituvchi, 1999.
- Navoiy Alisher.* Asarlar. 15 tomlik. 13-tom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966.
- Navoiy Alisher.* Asarlar. 15 tomlik. 14-tom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.
- Navoiy Alisher.* Asarlar. 15 tomlik. 15-tom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
- Olimat ul-Banot.* Muosharat odobi. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi T. Ziyoyev. Toshkent: Mehnat, 1991.
- Omonturdiyev A.* She'rga aylangan rivoyatlar. Toshkent: Retush xususiy korxonasi, 2004.
- Omonturdiyev J.* Al-Hakim at-Termiziy ta'limoti. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2000.
- Omonturdiyev J.* She'rga ko'chgan tuyg'ular (She'rlar, muvashshahlar, to'rtliklar). Termiz: TerDU nashri, 2011.
- Oripov Abdulla.* Ehtiyoj farzandi: Adabiy maqolalar. Toshkent: Yosh gvardiya, 1988.
- Otaxo'jayev A T.* Abu Ali ibn Sino. Toshkent: ABU MATBUOT– KONSALT, 2011.
- Ochilov E.* Alisher Navoiy. Toshkent: ABU MATBUOT– KONSALT, 2011.
- Payg'ambarimizni yig'latgan hodisalar. Toshkent: Movarounnahr, 2005.
- Rustamov A.* So'z xususida so'z. Toshkent: Yosh gvardiya, 1987.
- Saroyi Sayfi.* She'rlar. Guliston. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1968.
- Tafakkur gulshani.* Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
- Amir Temur o'g'itlari. Tuzuvchilar: B.Ahmedov, A.Aminov. –Toshkent: Navro'z, 1992.
- Turdiyev T.* Denov tafakkur charog'lari. Toshkent: Universitet, 2010.
- Tursunov S.* Termiziy buyuk siymolar. Toshkent: Sharq, 2002.
- Tursunov S., Qobilov E., Murtazoev B. va boshq.* Surxondaryo tarixi. Toshkent: Sharq, 2004.
- Tursunov S. va boshq.* Surxondaryo – etnografik makon. Toshkent: Akademnashr, 2012.
- To'ychiboyev B., Qashqirli Q.* Zominning til qomusi. Toshkent: Akademnashr, 2012.
- Usmonov I.* «Navodir al-usul» hikmatlari. Toshkent: Fan, 2009.
- Faxruddin ibn Rizouddin.* Tarbiyali xotun. Tarj. Va nashr. Tayyorlovchi T. Ziyoyev. Toshkent: Mehnat, 1991.
- Faxruddin ibn Rizouddin.* Nasihat / Tarj.: T. Ziyoyev/. –Toshkent: Cho'lpon, 1993.
- Xoja Samandar Termiziy.* Dastur ul-muluk (Podshohlarga qo'llanma). –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1997.

MUNDARIJA

Kirish	3
Ma'naviyat va dunyoqarash.....	5
Komil inson — oqilona hayot garovi.....	12
Vatan tuyg'usi — inson ma'naviyati beshigi.....	20
Ajdodlar an'anasi	28
Mustahkam oila — jamiyat ko'rki	38
Bozorlarimizga xos odob-axloq hikmatlari	49
Til, ilm, she'riyat hamda ma'naviy komillik	53
Allomalar bisotidan.....	65
Rahbarga xos fazilatlar va o'gitlar	73
Milliy ma'naviyat va insoniy qadriyatlar.....	93
Hikmatlar durdonasi — milliy ma'naviyatimiz poydevori	97
Xulosa	105
Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.....	107

Tursunov, Sayfullo

T 91 Milliy ma'naviyat va barkamol avlod tarbiyasi / S. Tursunov, B. Murtazoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. – 112 b.

1. Murtazoyev B.

ISBN 978-9943-01-886-0

УДК: 37.017.92(575.1)
ББК 87.60(50')

Ilmiy-ommabop nashr

Sayfullo Tursunov, Bobonazar Murtazoyev

**MILLIY MA'NAVIYAT VA BARKAMOL
AVLOD TARBIYASI**

Muharrir *I. Ahmedov*

Badiiy muharrir *H. Mehmonov*

Texnik muharrir *T. Xaritonova*

Musahhih *Sh. Oripova*

Kompyuterda tayyorlovchi *G. Qulnazarova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 158, 14.08.09.

Bosishga ruxsat etildi 03.01.2013. Qog'oz formati 84×108¹/₃₂.

«Peterburg» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli b.t. 5,88. Nashr t. 6,69. Adadi 1000 nusxa.

Buyurtma № 13-5.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

«O'zbekiston» nashriyot-Matbaa ijodiy uyi.

100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz